

Д. В. ГРИГОРОВИЧ

БУРЛАКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ - 1956

Переклад з російської *В. М. Західного*

Переклад здійснено за виданням:
Д. В. Григорович. Избранные сочинения, Гослитиздат, М. 1955.

БУРЛАКА

Оповідання

Суд наїде, розкажи-но:
Вік не збути цю біду.

Пушкін.

Темна осіння ніч давним-давно оповила село Комково.

Погода стояла буряна, сльотава; дрібний дощ ішов наполовину з снігом; холодний вітер гудів протяжно в далеких полях і рівнинах... Але буря, сльота і темрява анітрохи не шкодили парафіяльному святу в селі Комково, і гулянка, якої рік цілий чекали обивателі, була в повному своєму розпалі. На вулиці товпилась сила людей. Звідусіль чулись безладні пісні, викрики, гомін, регіт; правда, час від часу їх заглушав суворий голос бурі, яка з ревом і свистом пробігала по обвалених тинах і хатинах, а проте пісні та вигуки лунали голосніш і голосніш, коли вітер проносився мимо і буря на хвилину вщухала. Майже в кожній хатині світились вогники, і довга низка їх, що відбивалася темночервоними смугами в калюжах, давала знати, що і всередині будинків так само тривала гулянка. Словом, жителі Комково веселилися й гуляли на славу.

Але в той час, як веселість так дружно лилася з одного кінця села до другого, в будинку самої поміщиці було якось особливо спокійно і тихо. Чи бездоріжжя перешкодило сусідам з'їхатися, як звичайно, до Марії Петрівни, чи негода, чи інше щось, але тільки вона сиділа на цей раз майже без гостей. Товариство складалось лише з

бідної вдови, поручиці Степаниди Артемівни, яка жила в домі третій рік як «приживалка», і ще найближчої сусідки Марії Петрівни, Софії Іванівни, або просто «Іванихи», як називали її селяни. Всі три дами зібрались у великій затишній кімнаті, що виходила на вулицю.

В кутку, біля незавішеного вікна окремо собі сиділа Степанида Артемівна і плела панчохи; проти неї на столі стояло все потрібне для чаю. Величезний незграбний самовар з червоної міді, що займав мало не половину стола, пихтів і віддихувався, як товстун, обтяжений важкою ношею, в жарку пору; з нього, дзюркочучи, шугали клубами густі струмені сірої пари, то прямуючи на сусіднє вікно і обдаючи його великими краплями, то раптом повертаючи навскоси на сальний недогарок, що стояв тут же, між чайником і чашками.

При такому несподіваному нападі сусіда недогарок кидав ще тьмяніше світло на поручицю, жінку з зовнішністю жорстокою і дерев'яною, одягнену, як взагалі всі овдовілі поручиці-приживалки, в глибокий траур. Інші дві жінки сиділи трохи далі від вікна, біля лежанки. Червоне полум'я печі, в якій жарко горіло, не тільки дозволяло розрізнити їх обличчя, але навіть позначало на стіні довгі, незграбні профілі співбесідниць. Одна з них, господиня, була підсліпувата, старенька бабуся, з обличчям лагідним і добродушним, що, проте, нагадувало швидше покірну простоту, ніж перші дві якості. На ній була чорна ношена хустка, чорний ситцьовий капот з білими цятками і блаженський чепчик з темними стрічками, що завжди були в якомусь гарячковому стані, всупереч непорушності самої власниці; це було наслідком того, що голівка старої жінки, і без того вже нездорова, набула поганої звички труситися з того часу, як одного разу вночі налякали Марію Петрівну, повідомивши їй, що в Комкові зайнялася баня. Зовнішність Софії Іванівни була найрізкішою протилежністю зовнішності її сусідки. Ясно, що ці круті, темночервоні щоки, готові луснути щохвилини разом з сірими витрішкуватими очима, цей вузенький лоб, сплюснутий ніс і темне волосся без сивини, незважаючи на п'ятдесятій рік, могли належати тільки жвавій і енергійній жінці. Всі три дами перебували в глибокому мовчанні. Тиша в кімнаті переривалась лише тріском і лясканням печі, що кидала на підлогу іскри, і пискливим співом самовара, якому вторило іноді невдоволене гарчання собачки, що лежала на дивані, за спиною помі-

щиці. Знадвору долинав далекий гомін юрби, що бродила по вулиці; час від часу гомін цей ніби наближався і, змішавшись ураз з лютим завиванням вітру і шумом дощу, що стукотів у вікна, перетворювався в такий гуркіт, що навіть канарейка, яка сиділа, настовбурчивши пір'я, в клітці над головою поручиці, здригалася, висовувала з-під крильця голову і починала обтрушуватися.

— Цить, Розка,— говорила тоді Марія Петрівна, звертаючись до собачки, яка починала шалено гавкати,— цить! Господи благослови,— продовжувала вона,— подуріли вони, чи що? Так і дивись, село сплять... Степанидо Артемівно, гляньте, голубонько, у вікно, чи не сталося вже чого?..

Тут Марія Петрівна повертала з занепокоєнням худорляве обличчя своє до вікна і хрестилася з особливою витримкою.

— Не видно нічого,— відповідала приживалка, витираючи рукою мутну шибку,— все вікно доверху занесло снігом.

— Ох, голубонько, Маріє Петрівно, охота ж вам, справді, допускати такі буйства,— промовила Софія Іванівна грубим голосом, що відповідав якнайкраще її дубовій зовнішності,— дивіться, колись наживете собі лиха з вашою добротою; вже колись та сплять вам ваше Комково ваші ж мужики!..

— Пресвята богородице, матір божа, святий Сергію-угоднику... ох!.. Моя Ганнусенька-покійниця (царство їй небесне!) до нього прикладалася...— простогнала жалібно хазяйка, зводячи очі до стелі і починаючи знову хреститися.

— Так, звичайно, сплять вам село,— продовжувала сусідка,— якщо будете потурати таким буйствам та бешкетам; погода ж стоїть майже завжди в цей день, як навмисно, вітряна; зрозуміло — осінь, чи ж довго до біди!

— Ой, та що ж мені робити з ними, Софіє Іванівно?..

— Як що робити, голубонько? Оце добре! Та хто ж тут господиня? Сказали: не хочу, не сміти, мовляв, вам буйствувати! Та і настрахати добре, от і буде все в порядку, а то, справді, чи ж довго так до гріха... Чуєте самі, який вітер?.. Чуєте?..

Софія Іванівна нахилила набік голову, Марія Петрівна і поручиця зробили те саме.

Пронизливий вітер люто завивав навколо будинку, хитав віконниці і виступи; дощ стукотів невблаганно, то глухо падаючи на покрівлю, то тарабанячи по вікнах.

— Ох, скільки, я думаю, Софіє Іванівно, бездомних сиріточок ідуть тепер по світу в таку негодоньку,— помовчавши, промовила Марія Петрівна,— і пристановища ж у них, біденьких, немає...

— А вам би їх, мабуть, усіх до себе заманити хотілось? Багато їх, голубонько, Маріє Петрівно,— на всіх богадільні у вашому Комково не збудуєш, та й капіталу нестане. А знаєте, ніж нам про се сумліватися, поворожить-но краще знову на карточках...

Слова ці подіяли магічно на поміщицю; обличчя її, звичайно позбавлене життя, осмислилось ураз виразом найживішого співчуття; навіть щось схоже на посмішку з'явилося на висохлих губах її. Треба зазначити, що вона славилася на всю округу майстерністю ворожити на картах, і в цьому зосереджувалась уся діяльність, все самолюбство доброї Марії Петрівни. Вона з самовдоволеною усмішкою взяла з стола заяложену колоду, стасувала її і, труснувши швидше, ніж звичайно, головою, скачала поручиці:

— Степанидо Артемівно, поставте-но, голубонько, до нас недогарок та сідайте й самі сюди.

Приживалка проте засвітила іншу свічку, поставила її перед поміщицею і, не відповідаючи й слова, сіла на попереднє місце. Профілі співбесідниць ще більше витяглись і розширилися на стіні: голова Софії Іванівни набула вигляду велетенського гарбуза; ніс Марії Петрівни витягнувся і загострився так немилосердно, що досягнув чайного стола, так що при найменшому русі полум'я здавалось, що він клював прямо в сахарницю, а іноді чіплявся навіть за чепчик поручиці, яка знову взялася за свою панчоуху.

— Вам, Софіє Іванівно, я знаю, мабуть, на червову даму... ви завжди на неї загадуєте? — спитала бабка, ствердно киваючи головою.

— Ну, добре, ставте хоч на червову,— відповіла та, підсовуючись ближче.

— Ой як добре виходить,— говорить поміщиця, тимчасом як сухорляві її пальці так і бігали по столу,— ой як добре... інтерес, справді, від трефового короля матимете

великий інтерес... чекайте, що це? Ага,— продовжувала вона, задумливо потираючи лоба,— заважає якась білява дама, вже літня...

— Гм! Білявал! Хто ж все-таки?.. Ну, а ще що?

— Листа одержите з далекої дороги, вісті, ось бачите ж, дорога?.. Чекайте... отут наче хвороба, але невелика, так, простуда якась легенька... а взагалі все дуже, дуже добре; інтерес, великий інтерес від трефового короля буде...

— Маріє Петрівно, Софіє Іванівно,— перебила сухо поручиця,— більше не питимете чаю? Я накажу винести самовар...

— Почекайте, Степанидо Артемівно, може Софія Іванівна забажає випити ще чашечку...

— Ні, голубонько, дякую, я вже й так донесхочу... більше не можу...

В цю саму хвилину на вулиці пролунав такий страшний гуркіт, що всі три дами разом здригнулися. Майже в той самий час під вікном, де сиділа приживалка, почулось протяжне виття собаки; воно почалося тихо, але потім, в міру того, як знову наставала тиша, виття це голоснішало й голоснішало, поки, нарешті, не завмерло з останнім завиванням вітру. Собачка, що лежала на дивані, на цей раз не задовольнилась гарчанням; вона спритно зіскочила додолу, вискочила на вікно і почала скавучати й гавкати, дряпаючи шибки, як скажена.

— Цить, Розко! Цить, Розко! — болісно простогнала перелякана Марія Петрівна,— ох! що це справді? Чуєте, серденько, Софіє Іванівно, як надворі собака виє, та й не перший раз; чи, бува, не на покійника?..

— Ну, от іще,— заперечила її співрозмовниця,— у вас все на думці таке... просто виє собі собака.

— Ох,— почала знову Марія Петрівна, хрестячись і зводячи очі в стелю,— матір божя, святий Сергію-угоднику, моя Ганнусенька покійниця (царство їй небесне!) до нього прикладалася... Степанидо Артемівно, та відженіть же Розку, бачте, як вона кидається, чого доброго ще вікно проб'є.

Поручиця кинула сердито панчошу, крикнула на собачку і, бурмочучи щось крізь зуби, вийшла з кімнати. Через хвилину в кімнату ввійшла висока рябувата білобриса дівка; вона підійшла до самовара і почала прибирати чашки.

— Палажко,— сказала поміщиця,— що за собака у вас там вие? Цілий вечір спокою не дає...

— Змійка, пані,— відповіла Палажка, поглядаючи спідлоба,— у неї цуценята учора повкидали у річку... отож, мабуть, і вие... Ми її відганяли від ганку, та ніяк не можна справитися з проклятою...

— Ой лишенько мені з цим собакою! Уявляєте, такий випадок з нею був цього літа: сказалася та Фетисці, кучеровому синові, всю литку покусала... Та так же вона мене тоді налякала, сказати вам не можу...

— Чим же ви його вилікували, Маріє Петрівно?

— Звичайно чим, постійний мій засіб: спочатку миш'яком присипала... а потім давала йому пити по три рази на день листочки подорожника.

— Даремно ви це робили, тільки зайва витрата вам... Якщо хочете, я вам скажу інший засіб... і багато дешевший, мені переказала його по секрету одна дама... та я, так тому й бути, не затаю від вас, для милого друга і вола з плуга... ви ж багато хворих лікуєте, вам він згодиться.

— Ах, голубонько, Софіє Іванівно, яка ж я вам буду вдячна... ви не повірите, скільки мені коштують ці ліки, вірите, адже з чужих сіл приходять; звичайно, хворий принесе в подяку то яець, то рибки, то медку, та господь з ними, я ж нічого не беру, народ бідний, а грошенята все йдуть та йдуть...

— Ото ж то й воно,— перебила сусідка,— слухайте ж, що я вам скажу.— Тут вона присунулася ще ближче і промовила з таємничим виглядом: — Як у вас буде ще такий випадок: укусить кого-небудь скажений собака, ви візьміть просто скоринку хліба, так-таки просто-напросто скоринку хліба, напишіть на ній чорнилом або все рівно, чим хочете, три слова: «Озія, Азія та Ельзозія» та й дайте хворому з'їсти цю скоринку: все як рукою зніме.

— Невже правда? — вигукнула поміщиця, сплеснувши руками.

— Та ось як,— відповідала скоромовкою Софія Іванівна,— та, що передала мені цей секрет, говорила, що п'ятьох зразу вилікувала цим засобом.

— Ой, голубонько, як же я вам вдячна, самі знаєте, миш'як дорого коштує, та ще й не скоро дістанеш його... така вже я вам вдячна, така вдячна...

— Дуже рада, Маріє Петрівно, дуже рада...ну, а оскільки за позику — віддяка, кажуть добрі люди, і в мене теж знайдеться до вас проханнячко...

— Що таке?..

— От що: ви картоплю нині садили?

— Садила, Софіє Іванівно, і така ж крупна вродила, дякувати царю небесному...

— В такому разі попрошу я у вас без усякого сорому, просто без усякого сорому мірочку на мою долю, я не садила.

Софія Іванівна промовила все це з тією приємною жартівливістю, під виглядом якої люди, що думають бити напевно, роблять найнахабніші прохання. Поміщиця з радості виявила готовність допомогти сусідці в біді.

— От яка пам'ять,справді, в мене,— промовила вона, подумавши хвилину,— от я вже й забула, що ви мені сказали... що пак писати треба таке... зо... за... за... як воно це?..

— Азія, Озія та Ельзозія...— відповіла сусідка найлюб'язніше,— та вам би краще записати на папері...

— Так, так, і то правда... Степанидо Артемівно,— сказала вона поручиці, що входила в цей час,— дайте, голу-бонько, чорнильницю і календар...

Виконавши прохання, приживалка сердито зняла з свічки, поворушила вузенькими своїми губами і сіла до вікна. Поміщиця записала рецепт і, ніби стомлена такою тривалою роботою, присунулася до спинки дивана. В маленькій кімнатці знову запанувало глибоке мовчання, що переривалось, як і раніше, гарчанням Розки, шумом бурі, а іноді й піснями та криками гуляючих комковців.

Хвилин через двадцять в кімнату ввійшла ряба Палажка з скотаркою Феклою. Фекла виступила з стурбованим виглядом вперед і, низько вклонившись пані, сповістила, що прийшов якийсь старий чоловік на скотний двір, прийшов та й сів на порозі, стогне і охає та пані побачити просить.

— Так йому дуже вже погано, пані-матінко, так йому погано,— додала скотарка, хитаючи головою,— лица на йому, пані, немає; і нічого ж не говорить, тільки охає, так охає, що біда; дуже кволий, пані, побоялася я залишити його до завтра, людей в хаті нема, на свято всі пішли... я й прийшла доповісти вашій милості...

— Пресвята богородице, заступнице наша! — промо-

вила після тяжкого зітхання поміщиця, — ох, напевно, хворий якийсь, бідолаха! Зараз, Фекло, зараз іду, почекай мене в «аптеці» .

— Що це ви, Маріє Петрівно, — скрикнула Софія Іванівна, затримуючи її за руку, — чи не хочете йти в такий час, у таку неgodу на скотний двір? Схаменіться, Христос з вами! Що це ви робите?..

— Ні, пустіть мене, душечко Софіє Іванівно, — заперечила старенька, — у мене і серце не на місці...

— Так от ні ж, не пушу.

— Ні, пустіть, душечко, справді, серце не на місці; піду подивлюся... може, допомога потрібна швидка...

— Ну, от, так уже й швидка, та не помре, не бійтеся; мабуть, у вас же на селі почакували його досхочу, справа святкова, от і все...

— Ні, все рівно, душечко Софіє Іванівно, а я піду до нього, все спокійніше на серці буде.

Сказавши це, поміщиця поспішно переступила в кімнату ще меншу розміром, завішану від стелі до підлоги пучечками сухих трав. Тут також стояла старовинна, химерна шафа; крізь скло її можна було розрізнити легіони пляшечок, баночок, скляночок і ярликів — це була «аптека» поміщиці. Марія Петрівна негайно натягла на ноги теплі валянки, закуталася в старий салоп на заячому хутрі, замотала на шию хустку і, в супроводі Фекли, що тримала ліхтар, рушила на скотний двір.

— Сюди, сюди прошу пані-матінко, — повторювала Фекла, підтримуючи однією рукою пані, другою освітлюючи дорогу, — не оступіться, пані-матінко, будь ласка, ось сюди йдіть, ач, калюжі які...

— Святий Сергію-угоднику, — твердила жалібно Марія Петрівна, чалапаючи по болоту, — ой! трохи була не оступилася...

— З нами всі святі! — додала скотарка, подвоюючи старання, — чи довго до біди... бач вітер який, так з ніг ось і збиває... та й сніг в очі ліпить... прошу сюди, пані... тут буде сухіше...

Незабаром повернули вони за будинок. Скотарка направила ліхтар прямо через довгий панський двір, і обидві пішли в цьому напрямі.

З вулиці все ще доносились крики й пісні невгамовних комковців; тут і там за тинами крізь темряву блимало світло, показуючи, що гулянка і не думає замовкати.

Нарешті Фекла підвела свою пані до скотного двора — темної хати, обведеної з трьох боків навісами. Порадивши Марії Петрівні не сходити з місця, щоб не змокнути під дощем, що шумливо падав з навісів, скотарка поставила ліхтар у болото і наблизилась до будинку, тут вона несподівано заgrimіла клямкою, відчинила вузенькі дверці, знову підняла ліхтар і обережно ввела пані у великі чорні сіни, де замість підлоги була твердо утрамбована долівка.

— Не оступіться, пані-матінко,— говорила Фекла,— він тут чого доброго десь на долівці валяється; як пішла я до вашої милості, лежав він на порозі...

В сінях, проте, нікого не було, і поміщиця, ступаючи обережно в багровому' кругу світла, що кидав ліхтар, увійшла в хату. Цілковита тиша панувала всюди; в хаті було темно, хоч око виколі; гострий запах диму свідчив, що лучина недавно погасла. Коли ліхтар освітив житло Фекли, очі поміщиці зустріли передусім тільки голі рублені стіни і ріг задимленої високої печі; але потім, коли вона озирнулась, вона побачила в тіні чийось постать, що напівлежала, напівсиділа на підлозі, ледве вкритій соломою.

— Посвіти ближче, Фекло,— промовила стурбованим голосом поміщиця, починаючи хреститися під салопом.

Фекла вийняла з ліхтаря оплилу свічку і піднесла її майже до самої підлоги. Марія Петрівна ясно побачила тоді при жовтуватому, мерехтливому світлі недогарка довгий, кістлявий образ діда років від вісімдесяти. Довгасте, правильне обличчя його, обрамлене ріденьким сіруватим волоссям, м'яким, як пух, схилилось на вузенькі сухорляві груди, ледве-ледве прикриті дірявою сорочкою, з якої виглядали теж немічні плечі і лікті. Сорочка була мокра до останньої ниточки; здавалось, все тіло діда зщулювалося під нею, як осіннє листя, прибите морозом. Чорна тінь, спускаючись від сухого підборіддя прямо на середину грудей, ковзала по них вугластою, глибокою звивиною і виявляла ще різкіше їх худобу і западини; але, незважаючи на деяку різкість, якої надавала рисам цієї людини її надмірна худорба та грубі плями світла і тіні, обличчя її зберігало вираз самий лагідний і тихий, навіть губи, що запеклися і побіліли, дихали тією невимовною добродушністю, яка наче просвічувалась в усій його зовнішності. Дідок, як уже сказано, лежав на підлозі; кістлявий тулуб його, злегка піднятий ліктем правої руки,

кидав густу тінь на стіну й лаву, в яку впирались його довгі ноги, замотані онучами. Ліва рука бідолахи, наче мертва, лежала на тоненькій полотняній торбі в латках і на поношеній шапці. Ці останні дві речі лишали на підлозі сліди води, якою були просочені.

Страдальницька зовнішність бідолахи, що викликала мимовільне співчуття, заспокоїла потроху Марію Петрівну. Вона нагнулася і зробила крок вперед. Дідок, зразу ж пізнавши у ній пані, хотів був підвестися; але зусилля його було марне, і він знову опустився на лікоть. Піднявши тремтячу руку на груди, він звернув на неї каламутні очі свої і сказав з сильною задишкою:

— Простіть, матінко... встати не зможу ніяк... вибачте... пані... дуже знесилів...

— Не треба, не треба,— поспішно проговорила Марія Петрівна,— нічого, лежи, старенький... лежи, що з тобою? Чим ти хворий?

Дідок знову спробував підвестися, закашлявся і промовив, спиняючись майже на кожному слові:

— Груди замучили... ломить усе... матінко... ходити не дає... Задишка мучить дуже мене... Вже п'ятий місяць так ото б'юся з ними... пані...

— Що ж ти, застудив їх, чи що?

— Ні, матінко,— продовжував бідолаха, опускаючи в знеможі голову,— не застудив їх... забив сильно...

— Е, та як же це сталося?

— Я покрівельник... пані, у нас у вотчині... вітряний млин ставили... Народ все молодий... мене і послали... покрівлю звести, бач, треба було... Час... непогожий стояв... навесні було, матінко... Я й скотився з неї... та грудьми і впав на колоди... Ох!.. З того часу так ото і ношусь... з ними...

— Е-е-е, дідусю,— перебила Марія Петрівна, жаліливо хитаючи головою,— та тобі б тоді треба було кров пустити або піти зараз же в місто до лікаря...

— Був, матінко,— відповів дідок ослабленим голосом,— та не прийняли... Місця, бач, у той час не було... О... ох!..

Зусилля, які робив бідолаха, щоб говорити з поміщицею, здавалось, були йому над силу; лише промовив він останнє слово, як звук уже завмер на устах його, задишка і хриплий кашель, якому кінця не було, зовсім замучили старого. Раптом обличчя його скривилося, руки впали на землю, і він покотився на солому.

— Води! Фекло, скоріше води,—закричала Марія Петрівна, бігаючи як очманіла.—Господи, боже мій! Заступнице наша, пресвята Богородице... Швидше, Фекло, збрисни йому обличчя... Господи, що з ним таке?

— Ох, пані-матінко,—твердила не менш перелякана скотарка, поливаючи без милосердя голову старого холодною водою,— з ним це не вперше... як тільки прийшов він сюди, теж отаке скоїлось... Ох! чого доброго, помре ще... Спитати б його, пані, звідки він... все б наче спокійніше... От біда яка!

В цей час дідок глибоко зітхнув, відкрив очі і повільно почав підводитися; він наче соромився лишатися в такому положенні при пані.

— Звідки ти, дідусю? — спитала Марія Петрівна, трясучи головою дужче, ніж звичайно.

Дідок зараз же помітив вияв занепокоєння на обличчі пані; він, мабуть, теж зрозумів причину її побоювань і разом з тим все, що йому загрожувало в такому випадку. Намагаючись по можливості надати обличчю своєму бадьорого і спокійного виразу, він промовив з меншою, однак, ніж раніше, твердістю:

— От, матінко... так наче тепер трохи легше стало... Зі мною так буває... Воно нічого, пані... нічого... будьте ласкаві... не вигоньте мене без допомоги, як інші. (Тут він кинув на неї благальний, вологий погляд). Воно нічого, матінко, пройшло, ти не бійся... на силу дуже я понадіявся... пройшов дуже багато, пані...

— Та ти звідки? — спитала Марія Петрівна.

— Я? — простогнав дідок.

— Так, з яких ти місць?

— Здалеку.. верст дев'яносто...

— Чиїх панів?

— Бакушиної... Анастасії Семенівни... матінко...

— Е-е-е,—перебила Марія Петрівна, трясучи головою,— ото який же ти дідусю, справді! Та тобі б краще почекати в місті, поки місце в лікарні не звільниться...

— Я й сам думав, пані,—зауважив дідок,— та сказали: довго доведеться отак чекати... Я й пішов знову в село...

— Воно б краще було, хоч у селі б дочекався... в лікарні тебе б, напевно, вилікували...

— Не було в кого, пані, жити в селі, — відповів,

зітхнувши, бідолаха,— ні земельки, ні халупки ніякої нема в мене, матінко... Мене по старості з ріллі вже дев'ятий рік як зняли. Немає землі в мене... і сім'ї нема, одинокий...

— У кого ж ти жив?

— Та у свого ж чоловіка... на хлібах... Пособляв йому дещо робити... поки господь силу не відняв... Він мене і годував, матінко... Ну, а як сили не стало, спіткало мене лихо, розбився, тягарем йому став... Він годувати й перестав мене... Звісно, в чужих людей даром хліба не дадуть...

— Так невже ж у тебе нікого немає з родичів у селі?

— Є, матінко... дочка є...— відповів він, повеселівши,— та тільки не в селі у нас... За садівником вона, за тридцять верст звідси живе... До неї я, пані, і пішов, і літо майже все у неї прожив... але ж, пані, люди вони теж бідні,— додав він, зітхнувши,— тягарем я й для них став... Вона то й не говорила, та бачу сам, не під силу їм годувати мене, старого... я й пішов просити милостиню... І от, у Заполлі опам'ятавшись, довідався я про твою милість... і прийшов до тебе, та, видно, через силу йшов, пора холодна, негода така... мені гірше й стало... Не остав, матінко, мене своєю ласкою... вік буду за тебе молити бога; мені в тебе тут так добре... хата тепла... зовсім обігріюсь... не остав... голубонько...

— Почекай, почекай, бідний дідуню, почекай,— сказала Марія Петрівна,— відпочинь тут, зараз пришлю тобі ліки... Нап'єшся гаряченького, і грудям легше стане... і мазі теж пришлю тобі...

Дідок не відповідав і слова, але погляд, що його він кинув на пані, передав його вдячність краще за всяку мову. Марія Петрівна й Фекла, що встигла вже в цей час вставити недогарок у ліхтар, вийшли з хати...

.....
— Ну, що у вас там таке сталося? — спитала Софія Іванівна, зустрічаючи сусідку в аптеці.— Що це за дід?

— Ох, серденько, Софіє Іванівно, краще й не питайте! — змогла тільки промовити поміщиця.— Ох! Уявіть,— продовжувала вона, розводячи руками,— якийсь дідок старий-старий, прийшов за дев'яносто верст в цю погоду, і вже ледве дихає... Груді розбив, бідолашний, з млина впав... Ох! Не знаю, справді, чим би йому допомогти... бузини хіба з шавлією зварити... нехай нап'ється гаря-

ченького, воно зм'якшує, а потім накажу Палажці на-терти йому груди оподельдоком... як ви думаєте?

— Дивіться, Маріє Петрівно, щоб ви біди не нажили собі з вашим лікуванням! Самі ж ви говорите, що старий цей ледве дихає... Ну, а як він раптом віддасть у вас богові душу, помре, що ви думаєте? Чи знаєте, яка це справа? Та тут від суду не відкараскаєшся. Хіба не чули, якого клопоту нажив собі через такий самий випадок Єгор Іванович Редечкін три роки тому?.. Христос з вами, Маріє Петрівно, що ви робите?..

— Ох, Софіє Іванівно, не лякайте мене, голубонько, у мене й так серце не на місці! — скрикнула перелякана стара...— Палажко! Палажко! Іди сюди, дурепю, вилізь швидше на стілець та зніми он з тієї жердинки два пучечки трави... Ну, біжи тепер у кухню, попроси мідний чайник у Параски і неси його в ту кімнату... Що, піч ще топиться?..

— Топиться.

— Ну, добре; так біжи ж, дивись, швидше.. Напою його, Софіє Іванівно, тепленькою бузиною, а може, господь не допустить такої біди...

Через хвилину Марія Петрівна сиділа перед пічкою, примушуючи рябу Палажку мішати цілющі трави і в той же час повторюючи молитви. Софія Іванівна разом з поручцею, що все ще плела панчохи, посідали біля неї. Перша не переставала повторювати сусідці свої побоювання, підтверджуючи їх щоразу випадками з Єгором Івановичем Редечкіним.

А тимчасом буря, як і раніше, лютувала на вулиці, вітер жалібно завивав навколо всього будинку, і дощ немилосердно тарабанив у вікна; тужливий голос Змійки теж часом лунав за вікном, вторячи похмурому наспіву буряної осінньої ночі... Вода в чайнику почала вже закипати, коли в кімнату несподівано вбігла Фекла; грудки мокрого снігу, що вкривали голову і плечі бабки, свідчили, що вона, поспішаючи, не подумала навіть обтруситись і почиститись у сінях, на її обличчі була відбита сильна тривога. Марія Петрівна, побачивши її, розкрила рота, очі і залишилась, наче скам'яніла, в такому положенні; одна Софія Іванівна не розгубилася.

— Що ти? — спитала вона, підводячись на ноги.— Певно, щось трапилось?..

— Біда, пані-матінко! — сказала скотарка, розмаху-

ючи руками і бризкаючи при цьому на обох поміщиць.— Дід наче зовсім помирає.

— Божа матір, святий Сергію-угоднику...— простогнала, нарешті, поміщиця.

— Ну, Маріє Петрівно, чи не говорила я вам, що це буде? — промовила урочисто сусідка.

— Ой, що ж мені з ним робити?

— А ось що,— промовила знову Софія Іванівна, енергійно махнувши рукою,— по-моєму, просто-напросто, накажіть-но швидше вивезти його на дорогу, та й нехай собі йде помирати, куди хоче!..

— Звісно, пані-матінко,—відказала Фекла, поливаючи пані, як з поливальниці,—воно що й говорити, час непогожий, та все ж краще відіслати його, поки біда не сталася.

— Бачите, Маріє Петрівно,— перебила сусідка,— вам навіть це говорить проста мужичка... що ви робите? Помилосердствуйте... послушайте, мене... я вам добра бажаю... Посудіть самі, час святковий, подумують ще, як слідство почнеться, що його тут і вбили у вас; накажіть його, говорю вам, відвезти швидше, бог з ним, своя сорочка ближче...

Марія Петрівна хвилину цілу нічого не могла відповідати; очі її були звернені на лампадку, що висіла в кутку перед образом, і, здавалося, все ество її переселилося думкою на кінчик гнота. Нарешті вона повернулася добродушним обличчям своїм до Фекли і сказала більш категорично:

— Біжи скоріше до старости, скажи йому, щоб наказав запрягти возика і щоб одвіз старого куди йому треба... ох! Та накажи йому дати, бідненькому, пиріжка на дорогу... Почекай, ось я наллю в посудинку бузини... нехай раніш нап'ється добре гаряченького... Палажко! Вийми їй також білий хлібчик з комори... а ти, Фекло, йди сюди (тут вона ввела скотарку в «аптеку»), на тобі мазь, скажи йому, щоб натирав груди ранком і ввечері... Ох! З нами воля божа!.. Ну, йди, йди... Господь з тобою!..

Взявши, що треба було, Фекла визнала за потрібне раніше забігти додому і подивитися на прийшлого. Він, як і раніше, лежав, простягнувшись на підлозі, без найменшої ознаки життя.

Побачивши, проте, після пильного розгляду, ледве помітне коливання сорочки на грудях страдника, вона перехрестилася, поставила ліхтар і ношу свою на вікно і стрімголов кинулась до старости.

В хаті Дем'яна було повно народу, і перш ніж Фекла добралася до «красного угла», де деренчав, як струна жвавого шаповала, голос старости, вона повинна була протиснутися через густий натовп жінок, дівчат, хлопців, чоловіків.

Господиня, червоношока, рум'яна жінка, стояла проти дужого, багрового мельника, вклонялася йому низенько і умовляла з'їсти ще пиріжок; вона не звертала зовсім ніякої уваги на те, що стіл перед мельником був укритий купами їстівного; ще менше турбувалась старстиха про те, що шматочки коржиків, пиріжків та хліба, за відсутністю іншого місця, лежали один за одним на колінах іменитого гостя; вона тільки вклонялася і примовляла:

— Та, будьте ласкаві, та уклінно прошу, та пригощайтесь...

На це гість відповідав, одуваючись, як бик:

— Дуже задоволені... пробачте... дуже задоволені...

— Та, будьте ласкаві,— продовжувала господиня,— та хоч шматочок з'їжте.. ви мало що берете... як хочете, а шматочок з'їжте...

— Дуже задоволені,— відповідав знову той,— і так переді мною цілу гору накладено...

Коли Фекла сказала на весь голос про причину своїх відвідин, в хаті зчинився такий страшенний шум, що хвилину можна було думати, наче вона руйнується дощенту; в сінях почувалась давка, вереск, пискотня... Не встигла одуматися господиня, як уже хата її спустила, залишився тільки мельник; завдяки гостинності тільки він не мав сили наслідувати загальний приклад.

— Ой, матінко! — закричала старстиха, сплеснувши руками.— А чоловіка ж нема дома... певно, загуляв де... почекай, я побіжу за ним... ач, яка справа!

Не чекаючи приготувань старости, Фекла стрімголов помчала додому. Вона настільки була заклопотана, що на повороті вулиці не помітила двох п'яних чоловіків, що лежали в калюжі поперек дороги, і мало не впала через них з усього розмаху; почувши несподівано голос старости, вона підбігла до одного з них і, штовхаючи його, почала була передавати йому наказ пані; але марні були її старання; Дем'ян нічого й слухати не хотів. Обнявши міцно-преміцно свата свого Стегня, він тільки цілував його в бороду, повторюючи: «Семене, Семене, заспівай!

Заспівай..» — внаслідок чого сват найогидніше розкривав рота, випускаючи сиплий, надривний звук,— тільки й усього.

Бачачи, що толку не доб'ешся, Фекла поспішно підняла поділ і пішла далі.

Народ, сповіщений про випадок, сунув на скотний двір з усіх боків і встиг уже набитися в хату майже до самих сінців. Проте ніхто з натовпу, що оточив бідолаху, не рушав з місця; всі дивилися на нього, вилупивши очі, з якоюсь притупленою цікавістю, і тільки глухий гомін пробігав іноді з одного кінця хати до другого. Дідок лежав, як і раніше, на соломі; йому наче знову полегшало. Приголомшений шумом, здивовано дивився він на натовп, що його оточував. Здавалось, тяжке передчуття того, що повинно було статися, почало вже потроху забиратися в його душу; але коли Фекла, пробравшись до нього, труснула його за руку і сказала: «А що, діду, тобі, здається, знову легше стало? Вставай!» — все йому раптом прояснилось. Судорожний трепет пробіг по всіх його жилах. Він не сказав, проте, жодного слова. Повільно, з неймовірними зусиллями, підвівся він, з допомогою рук, на коліна, і тільки надривне зітхання відповідало на шум натовпу, що наростав усе більше й більше.

— Почекай, дядьку, я тобі допоможу підвестися,— промовив нарешті кремезний дядько, виступаючи вперед і засовуючи велику руку під плече хворого.— Митрохо,— промовив він, штовхнувши ліктем молодого хлопця,— пособи! Чого стоїш, рота роззявив?

Дідка поставили с'як-так на ноги. Коло значно розширилось.

— Ось що, діду,— почала Фекла, дивлячись йому пильно в обличчя,— іди-но ти краще від нас з богом, ми тебе випроводимо, а то прийшов та, господь тебе знає, звідки... а то ще біда з тобою станеться, всім нам клопоту наживеш... іди собі, поки нічого не трапилось...

— Звісно,— перебила якась бабуся, що стояла поблизу, звертаючись до бурлаки,— подивись-но, голубчику, на себе, та на тобі ж лица нема, чоловіче добрий, гляди ще богові душу віддаси.

— І справді,— зауважив кремезний дядько, що все ще підтримував старого,— бач, от уже ноги як трусять... і всього аж дрож проймає... іди-но краще від нас до біди... ти помреш, тобі що, а нам від суду життя не

буде, справа відома; бач, у тебе як очі он посоловіли... іди, дядьку, краще від нас, справді, іди...

— Та що ви з ним дуже церемонитесь,— почувся чийсь голос,— ведіть його, та й годі; чого ждете? Мабуть, хочете, щоб помер та всім біду накликав!..

— Почекайте! — закричала Фекла.— Пані наказала дати йому мазі на груди... Діду, де в тебе торба? Діду!

— Що?

— Мішок де?

— Га?..

— Тут, тут! — закричало кілька голосів, і в той же час багато рук простягнулось до Фекли з торбою.

— Почекайте,— продовжувала Фекла,— пані наказала ще покласти туди хліб білий та ліки; ну, дядечку, а посудинка де твоя?.. Гей, тітки,— крикнула вона, — за вами, здається, на вікні посудинка стоїть... Та що ви тиснетеся, чорти, як очманілі, чого не бачили? Ото безсоромники які!.. (При цьому Фекла почала частувати потиличниками дівчаток і хлопчиків, що лазили попід її ногами.)

— Здається, все тепер,— додала вона, поспішно надіваючи торбу на плечі діда і насовуючи йому на очі шапку.— Ну, тепер господь з тобою, дядечку!.. Іди від нас!..

Старий повільно підняв кістляві, сухі руки свої до голови і стягнув шапку; після цього права рука його ще повільніше піднялася вверх і тремтяча, непевна кисть її притулилася до страдницького чола, потім до грудей і боязко зробила хресний знак.

Фекла знову допомогла йому надіти шапку; тоді кремезний дядько штовхнув ще раз Митроху, і, підхопивши старого під руки, вони повели його геть з хати. Похиливши голову, бідолаха мовчки проплентався в сіни, супроводжуваний галасливою юрбою, яка мало не збивала з ніг його поводитирів, що лаялися на всі боки; але коли його вивели на вулицю, коли неблаганний дощ почав знову бити його в боки і в спину, коли холодне лахміття сорочки, розвіюване лютим вітром, почало хльостати в його виснажені груди, дідок підвів голову, і помертвілі уста його невиразно прошепотіли про пощаду, та шалене завивання бурі заглушало слова страдника, і його волокли прямо до околиці.

Скоро не стало прийшлого в селі Комково, і юрба, що його випроводжала, знову загуляла на славу; і довго потім гучні крики народу, що веселився, лунали на

вулиці, довго ще чути було в усіх її кінцях дзвінкі молодцькі пісні, гомін і дружний безтурботний регіт, поки, нарешті, глибока північ не прогнала хмільних обивателів у теплі хати, на полаті і печі. Все потроху стихло і замовкло. Лише лютий вітер, пробігаючи по покрівлях і тинах, підіймав свій пронизливий голос серед тиші ночі та зрідка вторило йому, з панського двору, протяжне завивання Змійки, яку не могли ніяк відігнати караульні...

На другий день уранці Софія Іванівна зібралась їхати додому. Незважаючи ні на які переконування з боку Марії Петрівни, яка просила христом-богом сусідку погостювати ще днинку, вона залишалася непохитною в своєму намірі. Робити було нічого; велено було рябій Палажці наказати кучерові запрягти булану кобилу. Близько полудня старовинні дрожки Марії Петрівни весело підкотилися до ганку, причому рудий Стюпка, що сидів кучером (батько злополучного Фетиски був ще в розслабленому стані після вчорашнього свята), подивився на дворових, що стовпилися в застольній, немов би похваляючись перед ними своїм молодцтвом. Коли обіцяний мішечок з картоплею був прив'язаний рябою Палажкою до екіпажа, Софія Іванівна, закутана з голови до ніг, почала влаштовуватись на дрожках, підтримувана лакеєм Федором, у якого все обличчя, від холоднечі чи від чогось іншого, було вкрите синяками. Марія Петрівна, що стояла з поручицею-приживалкою на ганку, готувалася вже спуститися вниз, щоб в останній раз поцілувати дорогу сусідку, як в цей самий час не знати звідки з'явився перед нею староста. На обличчі Дем'яна не було й сліду вчорашнього гуляння, воно виражало самі лише тяжкі турботи.

— Чого ти, Дем'яне? — запитала поміщиця.

— Та до вашої милості, матінко Маріє Петрівно,— відповідав він з поклоном,— учора ввечері, матінко, приходив сюди хворий чоловічина, та ви його вислати наказали... Ну, слава богу, пані, що збулися ми його... таку був біду заварив.

— Що таке? — промовила з занепокоєнням старенька.

— Та що, матінко Маріє Петрівно, сюди приїхав до млина чоловік з Орешкова, розповідав, діда того, бач, знайшли в них нині перед світанком, на межі, мертвого... Пішли, каже, їхні хлопці за кілками, а він, пані, і лежить

біля самісінької межі, у канавці, немов, каже, живий... біля нього мішок, шапка... розповідав чоловік той, до них і становий, бач, приїхав... отака-то, каже, біда зав'язалася...

Софія Іванівна сплеснула руками і підскочила на дрожках; Марія Петрівна заплакала і звела очі до неба; лише поручиця вислухала все це з звичайною своєю байдужістю.

— Матір божа, святий Сергію-угоднику... Ох! — простогнала нарешті Марія Петрівна.

Голівка її трусилася дужче, ніж звичайно, і теплі сльози подяки текли по висушених її щоках.

— Ото ж то й воно,— сказала їй сусідка, розмахуючи руками,— тепер, мабуть, самі, Маріє Петрівно, дякуєте богіві, а вчора, пам'ятаєте? І слухати мене не хотіли... Ну, чи не попереджала я вас, га? А ви ще хотіли залишити його в себе... ну та дякувати царю небесному, що ця справа так благополучно для нас закінчилася, дуже рада... Прощайте, серденько, Маріє Петрівно, дякую за хліб за сіль, та до нас у Закуряєво швидше приїжджайте поворожити на картах... Прощайте!..

І дрожки покотилися, везучи з собою поміщицю, добру міру картоплі і цілий міх новин, які Софія Іванівна поспішить передати іншій своїй благодійниці, куди й наказує негайно прямувати рудому Стьопці.

КАПЕЛЬМЕЙСТЕР СУСЛІКОВ

Повість

I

Кілька років тому місто Б*** було страшенно схвилюване. Один з найбагатших обивателів цього міста, Алквіад Степанович Кулиндін, одержав звістку, що одна досить поважна особа, яка доводилася йому далеким родичем, проїздом зупиниться у нього в домі. Дружина Алквіада Степановича, Софія Кирилівна, зараз же наказала запрягти карету і поспішила розповісти про новину приятелькам; ті, звичайно, таким самим порядком передали її своїм, а ті знов-таки своїм. Сам Алквіад Степанович, не гаючи й хвилини, дав знати про подію місцевому начальству, яке в свою чергу передало звістку дружинам, ті знов іншим приятелькам, так що в найкоротший час все місто дізналось про несподівану новину. Всі заметушились. Звідусіль показались заклопотані обличчя; у чоловіків заклопотаність ця, невідомо чому, виявилась раптом надмірним морганням брів і збиранням губ у трубку; у дам виявилась вона радісними усмішками і тією метушливістю, яка передвіщає завжди появу чого-небудь незвичайного, урочистого. Та не в цьому справа; уже в усіх кінцях міста торохтіли коляски, ридвани, дрожки, тарантаси, розлюлі; численні екіпажі прямували, проте, як відомо, переважно до двох лише пунктів: ті, в яких сиділи чоловіки, прожогом летіли до під'їзду Алквіада Степановича; інші, зайняті дамами, прямували до блакитного будиночка, прикрашеного написом: «Пані Трутру з Парижа, Modes»¹, з

¹ Моди (франц.).

додатком унизу російськими літерами «Нувотé»¹. Не зайве відзначити, що Софія Кирилівна в розмовах з приятельками натякала між іншим про бал, який думає дати її чоловік на честь дорогого родича. В той час, коли кожний займався своєю справою, місцеве начальство з'їжджалося до Кулиндіних, а дружини насадили на пані Трутру. Місто Б***, забуте всіма, вирішило показати, що воно не гірше від інших і, в разі потреби, може так само пригладити свою буденну зовнішність і пошикувати перед гостем: вулиці враз очистились, обвалені паркани повиносились на задвірки, домостився майдан, брами пофарбувались свіжою олійною фарбою, і з такою старанністю, що навіть не було ніякої можливості відігнати від них собак, яких приваблювало, мабуть, стільки ж мистецтво маляра, скільки й незвичайна свіжість кольорів. Місто Б***, прикрасивши так свої головні вулиці (про інші воно і не дбало), перевершило навіть багатьох обивателів чоловічої статі, які, незважаючи на парадний вигляд, дуже були схожі на мокрих курок. Поява дорогого відвідувача викликала таку цікавість, що один товстенький, маленький обиватель з крутим черевцем і круглою головою розмістився біля самої застави, щоб тільки раніше від інших подивитись йому в обличчя; він раз у раз мружив масні свої очиці, дивлячись на великий шлях, піднімався навшпиньки і, приклавши жирну долоню парасолькою до лоба, подвоював увагу щоразу, як на шляху показувалась курява...

Приїзд родича Кулиндіних вплинув, однак, найсильніше на Миколу Платоновича Сабанєєва. Обличчя його відбивало майже в один і той же час всі різнохарактерні вирази, які тільки несподівана звістка могла розкидати на обличчя інших обивателів міста. Він то усміхався, то сердито хмурих густі свої брови, то раптом знов самовдоволена усмішка з'являлась на губах його; він ходив з заклопотаним виглядом вперед і назад по кабінету, смикав себе найнемилосердніше за високі комірці (в той час носили ще високі комірці), скуйовджував волосся і радісно потім тер руки. Микола Платонович, так само як і приятель його Алквіад Степанович, — обиватель міста Б***, обиватель з достатком, з великим авторитетом. Крім того, він ще й театр держав. Нічого згадувати, що напівжебраки-антрепренери, які тиняються по ярмарках і повітах з

---

¹ Модні новинки (франц.).

обірваною трупкою, так само були подібні до нього, як актор, що грає Цезаря на сцені, подібний до справжнього Цезаря. Микола Платонович не тільки не мав на увазі мерзенної корисливості, але навіть охоче жертвував щороку з своєї кишені на поліпшення і утримання театру, який справді втілював у собі всі досконалості, яких тільки можна сподіватися в провінції. Особливо оркестр звертав на себе увагу п. Сабанєєва. Микола Платонович був сам музикант, меломан в душі і навіть композитор за покликанням — головна причина, яка змусила його, як підтверджував багато хто, взятися за керівництво театром. Що він таке компонував, визначити важко, бо крім великої опери, над якою трудився він безустанно десять років підряд в своєму кабінеті, з-під пера його вийшли дві тільки п'єси, марш і російська пісня; але, в усякому разі, добірне товариство міста Б*** дуже добре робило, зберігаючи високу думку про його талант і музичні знання. Уже одна зовнішність Миколи Платоновича свідчила, якщо не про зовсім геніальну людину, то вже, звичайно, про натуру незвичайну. Маленька рухлива фігурка, немов би розбита колись вщент і склеєна потім недосвідченим майстром, увінчувалась величезною головою, яка здавалася ще втрое більшою від сірого сухого волосся, скуйовдженого надзвичайно; обличчя Миколи Платоновича, властивості жовчної, являло собою одні тільки глибокі западини і виступи; між останніми особливо виділялись енергійний ніс, загнутий дзьобом, і чотирикутне підборіддя, рідко коли виголене; однією з найрізкіших особливостей композитора була недбалість туалету. Микола Платонович завжди був якийсь схвильований: дивися — сів; не встигнеш відвернутись — як уже швидко походжає по кімнаті, похитуючи головою, куйовдячи волосся і мугикаючи щось під ніс. Сухорляві, але жилаві й міцні його члени посіпувались безупинно судорожними рухами; він ніколи не лишався в спокої; глянувши на нього, дійсно можна було повірити, що в ньому, як сам він твердив, сиділа ціла дюжина вогнедишних гір. Микола Платонович говорив розбитим, надірваним голосом, але це через те, що він ніяк не міг перемогти в собі запал і сперечався до упаду з кожним стрічним про музику і свої твори, незважаючи на щоденну клятву звертатися з таким предметом тільки до дам. Пан Сабанєєв не цурався дамського товариства; навпаки, присутність

прекрасної статі якось вдихновляє, запалює композитора; між жінками і артистами існує вже здавна спорідненість; лише ніжні, лагідні душі здатні розуміти одні одних. Не всі, проте, погодяться з цим: одна молоденька дама не поділяла загальної прихильності до Миколи Платоновича; вона запевняла навіть, ніби російська пісня і марш знайомі їй ще з дитинства і не належать його генію; але це несправедливо, і Микола Платонович мав право продовжувати відзиватися про неї погано, незважаючи на те, що вже минуло багато років відтоді і молоденька дама встигла з того часу народити сина і віддати його в пансіон; зрештою, дама була музикантка: це пояснює краще, ніж щось інше, її ворожнечу з композитором. Пора, проте, пояснити, як при всіх цих обставинах, очевидно зовсім приватних, приїзд гостя так сильно міг вплинути на директора театру. Кілька місяців до початку оповідання, у вітальнях міста Б*** поширилася чутка, що Микола Платонович закінчує свою оперу і вирішив, нарешті, подарувати громадськості Б*** кілька уривків, але чутки, підтвержені самим автором, чомусь не справдились; чути тільки було, що репетиції робились щодня і оркестр, керований старим капельмейстером Сусліковим, просиджував з ранку до вечора в театрі. Так тривало доти, поки Алквіад Степанович не одержав звістки про прибуття в Б*** свого родича. Нічого й говорити про те, як зрадив Микола Платонович нагоді, яка дозволяє показати сторонній особі, та ще й поважній, театр в усьому його блиску; що ж, справді, могло бути вигіднішим для слави провінціального театру, ніж уривки з цілком нової, оригінальної опери, написаної до того ж самим директором? Він розпорядився надзвичайно вдало; з уривків склався цілий дивертисмент, з хорами, танцями і співами. Якщо судити по репетиціях, дивертисмент мусив бути дуже вдалим. З цього боку Микола Платонович був зовсім спокійний. З другого боку (і це дуже природно), його мучило те тривожне почуття, яке примушений переживати кожний артист, що виставляє на суд публіки свій твір, навіть тоді, коли є тверда впевненість в його успіху і достоїнстві.

У такому непевному стані Микола Платонович сів у карету і поїхав на репетицію.

Репетиція ще не починалась. На слабо освітленій сцені юрмилаь уже майже вся трупа. Біля обшарпаних куліс, на лавочці, яка зображувала човен, сиділо кілька жінок, які плели панчохи; де-не-де в потемках у глибині театру, між полотнищами, що зображали швейцарську долину, тинялись з кутка в куток хористи, актори і статисти. На темному цьому фоні чітко виділялась фігурка молоденької худорлявої жінки, освітлена збоку лампою; на ній була коротенька танцювальна сукня. Вхопившись однією рукою за кулісу, вона розмірено махала лівою ногою і вправлялася в батманах, недалеко від неї стояла, вивернувши носки і приклавши п'ятку до п'ятки, людина років тридцяти, кремезна, з завитками на голові, в білій полотняній куртці і таких же панталонах; вона плавно розводила руками і, згинаючи коліна, робила пліє за пліє¹. Між ними, як маятник, ходив туди і сюди через усю сцену товстий трагік трупи, з синюватим брезклим обличчям, посеред якого висувався ніс, подібний до пюзирка з баканом, уся краска з широкого обличчя його поступово сходила до цього носа, який справді був такий червоний, що, здавалось, наче кров усього тіла кинулася туди і раз назавжди зупинилася на ньому. Заклавши обидві руки за спину, закинувши назад голову, він щохвилини зупинявся, підводив запухлі очі свої до полотняних хмар, що теліпалися на стелі, випускаючи надривні вигуки, які явно відносились до ролі, бо ніхто не звертав на них уваги. На передньому плані сцени, біля темного оркестру, з якого виглядали глянсуваті лисини і голови музикантів, яскраво освітлені свічками, прикритими ковпаками, сиділа на позолоченому картонному стільці примадонна в капелюшку і бархатному бурнусі; біля неї увивався вертлявий режисер з гладенько прилизаним волоссям і такою лисніючою фізіономією, немов би її тільки що вимазали олією. Говір, шушукання і регіт, що чулися з усіх боків, перебивались іноді лайкою бородатих дядьків, що тягнули з криком і галасом ліс або гору; іноді вся сцена, від колосників до преісподньої, наповнювалась шаленими сухими розкотами грому, що його машиніст приводив у рух для проби; з другого

---

¹ Па в танцях.

боку раптово лунали удари молотків або чути було пронизливий свист штучного вітру; були хвилини, коли весь цей шум, змішуючись з говором, писком, вереском, доповнюваний звуками інструментів, які настроювали в оркестрі, створював такий розгардіяш, що примадонна затуляла вуха і тупала ногою, тоді як режисер бігав по сцені, плескав у долоні і кричав: «Тихіше! Тихіше!..»

В одну з таких хвилин почулось раптом шикання і хтось несамовито крикнув з-за куліс:

— Миколо Платоновичу! Миколо Платоновичу!

Все враз замовкло.

— Покликати Суслікова! — промовив майже в той же час розбитий, хриплий голос, і власник театру, скуйовджуючи собі волосся, поквапливо ввійшов на сцену.

Всі присутні, крім примадонни, посхоплювалися з своїх місць і вклонилися.

— Здрастуйте, здрастуйте, — говорив Микола Платонович, прямуючи прямо до примадонни, — здрастуйте, Глафіро Львівно. Ну, матінко, новини! Всі сюди, всі! — продовжував він, стоячи спиною до оркестру і нетерпляче махаючи рукою, — Горковенко, зібрати всіх до мене!

Режисер заметушився; вмить трупа оточила Сабанєєва, навіть кременний добродій в білій курточці, з завитками на голові, перестав вправлятися в «пліє» і вивернутими, гусячими ногами почав наближатись до загальної групи.

— Сьогодні спектаклю не буде, — сказав власник театру, звертаючись, проте, більше до примадонни, — завтра йде повний дивертисмент з моєї опери, той самий, який ми прорепетирували: спочатку третій номер, потім хор в'ятичів і радимичів і російська арія Миловіди. (Тут він самовдоволено покрутив головою і, нахилившись до Глафіри Львівни, пошептав їй щось на вухо). Горковенко! Виставити великими літерами на завтрашній афіші ім'я Глафіри Львівни та скласти швидше афішу: п'єси залиш, які були призначені; головне — треба встигнути ще раз прорепетирувати дивертисмент. Дивіться ж, — продовжував він, звертаючись, нарешті, обличчям до трупи, — не схибить мені завтра, особливо ти, дивись! У-у-у!.. (Тут він з деякою суворістю подивився на трагіка з пузирем бакана замість носа, який стояв, опустивши голову, і дивився спідлоба). А що ж Сусліков? Горковенко, чи скоро?..

Горковенко кинувся за куліси, але мало не впав з усього розмаху, зіткнувшись з Сусліковим, який з страшним поспіхом біг на сцену. Це була людина років під п'ятдесят, середнього зросту, сухорлява, кволенька, кисленька, що мала вигляд найлагідніший, спокійний, почасти трошки навіть дурнуватий; малюсінке обличчя його, усипане чорвоними і синіми жилками, швидше схилалось донизу, ніж закидалось догори; сіренькі, позбавлені вій очі, що постійно сльозилися, закривалися великими круглими окулярами в олов'яній оправі, скріпленій подекуди чорними нитками. Широка лисина, що зливалась безпосередньо з низеньким лобом і відкривала все тім'я, аж до того місця, де потилиця впиралася в комір сюртука, облямовувалась з боків ріденькими пучечками сивого волосся, яке зачісувалось звичайно Сусліковим на самісіньку лисину справа наліво. Одяг його складався з старенького бавовняного галстука, смугастого жилета, що невпинно підбирався до підборіддя, і класичного довгополого сюртука горохового кольору, який став уже чомусь неминучою річчю всіх старих театральних музикантів. Заспокоївшись трохи після зіткнення з Горковенком, Сусліков підбіг до Сабанєєва і, склавши за звичкою своєю обидві долоні до живота, зігнувся в три погібелі.

— Куди це ти вічно забіжиш, що тебе собаками треба відшукувати? Де ти був до цього часу? — спитав Микола Платонович, закладаючи руки назад.

— Я, пане, шодо... все... трошечки... Миколо Платоновичу, — почав було Сусліков, та зам'явся і кінчив виправдання новим поклоном.

— Ну, ну, добре-добре, — перебив власник театру. — Все п'єш! — закінчив він, насупивши брови. — Завтра йде дивертисмент; щоб усе в тебе було справно. Дивись, Сусліков: я знаю, хто тебе підбиває, — додав він, погрожуючи пальцем трагіку, який зараз же набрав похмурого вигляду, — чи все в тебе в оркестрі як слід, га?..

— Все, — відповів Сусліков, — от тільки, Миколо Платоновичу, гобойчик хіба...

— Що таке? — хутко перебив власник театру.

— Та захворів наче трошечки...

— Що ж ти мені раніш не сказав цього? Га? Га? Ну, що ж ти стоїш? Треба швидше дати знати Алквіаду Степановичу і просити, щоб він позичив свого гобойста на зав-

тра. Куди? Куди-и-и? Почекай, опісля, тепер треба про-йти дивертисмент... Я сам пошлю потім; іди! Та скоріше настрой оркестр!

Микола Платонович говорив «ти» всім артистам без винятку; але тикання його зовсім не було грубим і образливим; навпаки, в цьому було щось ніжне, батьківське, здатне швидше розм'якшити, ніж образити серце того, до кого воно стосувалось. Через кілька хвилин лисина Суслікова показала посеред оркестру, і почалась репетиція. Насамперед пішла російська арія Миловіди, головна п'еса дивертисменту.

— Тихіше! Сусліков, тихіше! — кричала, тупаючи ногами, Глафіра Львівна, коли неставало в неї голосу, щоб покрити весь оркестр.

— Тихіше ж, тихіше ви! — повторював примирливим тоном автор, самовдоволено проводячи долонею по волоссю. — Тра, та, та, та!..

Тут він ударив у такт долонями і, коли оркестр почав грати, знову починав походжати по сцені, заклавши назад руки.

— Голосніше, голосніше! Що це, я просто співати не можу! Голосніше, кажу! — з розпачем говорила примадонна щоразу, як обривалась у неї нота і вона почувала, що не дотягне її до кінця.

— Ну, голосніше ж, голосніше! — підхоплював композитор.

Настала черга танцюристки.

— Швидше! Швидше! — кричала вона, побоюючись закінчити пірует раніше музики, — швидше! Тихіше тепер, тихіше! — продовжувала вона, стаючи в атитюд, в якому вигідно виділялись її плечі.

Потім пішов козацький танець, виконаний танцюристкою і тим самим добродієм з вивернутими ногами і завитками на голові, який вправлявся в пліє, потім справа дійшла до комічного танцюриста Розанцева, який повинен був пройти своє знамените англійське комічне па під назвою «horn-pirre»¹; потім виступили вперед хористи і почалась проба ще одного уривка з опери директора: хор в'ятичів і радимичів; але тут уже сам автор змушений був кілька разів зупиняти, щоб милити капельмейстерові

---

¹ Правильно: horn-pirre — матроський танець (англ.).

голову. Микола Платонович був, зрештою, дуже задоволений виконанням своїх уривків, і якщо завдавав жару Суслікову, то тільки на тій же підставі, як одна жінка, ніжна мати, карала сина з переконання, що побої для майбутнього здадуться. Як тільки кінчилась репетиція, з'явився Горковенко із готовою афішею.

— Добре, — сказав Микола Платонович, пробігаючи очима. — А навіщо у драмі призначений Переславський замість Мускатицького, га? Призначити знову Мускатицького та надалі не мудрувати!

— Ніяк не можна, пане, — відповів Горковенко.

— Що таке? Як не можна?

— Ніяк не вправишся, Миколо Платоновичу; Мускатицький навіть на сцену зійти не міг, ми водою його відливали в туалетній, ледве прийшов до пам'яті...

— Покликати його сюди, притягти п'яницю! О-о-о!.. — твердив Микола Платонович, швидко походжаючи по сцені.

За хвилину привели першого коханця трупи, Мускатицького, високу, худорляву, як тріска, людину з неймовірно довгим білявим волоссям, що було змочене водою і прилипало до його обличчя і шиї; на ньому було блаженське прорване твинове пальто, яке було, між іншим, постійним і разом з тим єдиним домашнім гардеробом першого коханця. Побачивши перед собою власника театру, Мускатицький опустив очі свої, тьмяні, як у вареної риби, і гірко заривав, повторюючи між схлипуванням, що його образили.

— Спустити його під сцену, — сказав Микола Платонович Горковенкові, — зараз же зняти з нього чоботи, щоб не втік, а на завтрашній спектакль все-таки вказати його на афіші... Ідіть!..

Давши таке розпорядження, Микола Платонович зробив ще деякі зауваження артистам, потиснув руку Глафірі Львівні, дав ще раз повчальну настанову Суслікову, мимохідь погрозив трагікові і, куйовдячи собі волосся, покинув, нарешті, театр, дуже задоволений своїми уривками. Незабаром сцена опустіла, залишились тільки перший коханець Мускатицький, жалібні зойки якого глухо лунали під підлогою, та Сусліков, що прибирав в оркестрі ноти. Нарешті і капельмейстер вийшов на під'їзд. Яскраве сонячне світло так приголомшило його після закулісних потемок, що він мимоволі вхопився за обличчя

руками, причому товсті зошити нот, що були в нього під пахвою, впали на землю. Сусліков швидко розплющив очі і, на превелике здивування, побачив за кілька кроків від себе Анику Федоровича Громилова, трагіка трупи, того самого, якому так часто погрожував директор. Закинувши один кінець шинелі за плече і драпіруючись в нього як римські трибуни, він похмуро дивився на афішу, що сповіщала про виставу, тільки що скасовану директором. Шум нот, що впали, примусив його оглянутися в той бік. Побачивши капельмейстера, трагік покликав його до себе величним жестом. Сусліков поспіхом підбрав ноти і наблизився з виглядом дуже оторопілої людини.

— Сюди, Семене, сюди йди! — закричав трагік, хапаючи його обома руками за комір сюртука і смикаючи так сильно, що той ледве тримався на ногах. — Дивись (тут він показав йому на афішу), бачиш, знов вона! Знову її ім'я надруковано вище мого, та ще й великими літерами! Торохтійка проклята! Ти чув, як «він» наказав Горковенкові надрукувати її ім'я ще виразніше... мало їй! Сюди чекають, бач, поважну людину, от і боїться, щоб не пропустила її... Мабуть, знову роздасть «він» квіти та вінки своїм людям і накаже їм плескати їй що є сили... Глафіра Цветошнікова! Яке диво! Я, напевно, і старший за неї, всі перші ролі граю в трагедіях, драмах, мелодрамах, комедіях, але не виставляють Громилова великими літерами, не кидають вінків... Ім'ячко ж Громилова значніше, ніж її, Громилова всі театри бачили, всі! Але дарма! Нехай її виставляють, нехай! Громилов себе покаже! Громилову тільки прикро... «Але твердий, з очей немає сліз, і стогону із вуст не чути!...»

Тут трагік відштовхнув далеко капельмейстера, ударив себе кулаком у груди і знову спохмурнів.

— Охо-хошеньки, — повторював Сусліков, обтираючи безперервно лоб, обличчя і лисину картатою дірватою хусткою.

— Семене, дай понюшку! — уривчасто сказав трагік.

Сусліков пошарив у кишені, поскрипів табакеркою і швиденько подав її Громилову.

— Так, були б у мене проші, — продовжував Аника Федорович, — я б їм показав, як понукати Громиловим, я б їм... Семене! — додав він, велично махнувши рукою, — іди за мною!..

— Куди ж це ми так підемо, Анико Федоровичу? — промовив капельмейстер, боязко оглядаючись на всі боки.

— Іди за мною! — урочисто закінчив трагік, направляючись прямо до трактиру, вивіска якого з написом «Trakteur» блищала вдалині.

— Анико Федоровичу, голубчику, зажди, Анико Федоровичу, почекай, що я скажу тобі... — повторював Сусліков, намагаючись всіма силами вдержати трагіка за поли шинелі.

— Ну, що?..

— Анико Федоровичу... трошечки наче вже пізенько... — ледве чутно промовив капельмейстер, — чоловіче добрий, почекай, що я тобі скажу... додому пора...

— Годі брехати, іди за мною!..

— Ох... та що ж вона, Орина ж Минаївна...

— А, так ти знову почав боятись її? — сказав Громилов, зневажливо оглядаючи Суслікова від голови до ніг. — Де вона? Подай мені її сюди!.. Ах ти! Що ж ти, чоловік, чи що? Чи ні? Га? Вона тебе б'є, а ти її боїшся... Ах ти, ганчірка ти така... Семене! За мною... ходім!..

На шлях ідемо, славою призначений!..

Ходім!.. І хто ж, Семене, велів тобі женитись на отакій потворі?.. Ні!..

Не Гіменей там був, Мегера там була!..

Іди за мною!..

Трагік тримав Суслікова за рукав. Сусліков уже не опирався і плентався за ним, як школяр, якого вчитель піймав на пустощах і веде сікти.

— Я тебе виучу, як боятись Орини Минаївни, — повторив трагік, стиксуючи все сильніше і сильніше обшлаг горохового сюртука, — ти в мене забудеш Орину Минаївну...

— Квола людина, квола людина, — мимрив крізь зуби капельмейстер, — охо... хошеньки, хохошеньки...

Нарешті вони підійшли до трактиру.

— Іди вперед! — сказав трагік, вштовхуючи Суслікова в двері, незважаючи на всі зусилля останнього, що впирався руками і ногами.

Через чверть години приятелі вийшли з трактиру і тут же на порозі розлучились; шлях кожного з них лежав у протилежному напрямі. Залишившись сам, Сусліков зі-

тхнув вільніше і почав оглядатись на всі боки. Навкруги все було тихо, ніде живої душі, і тільки глухе деренчання дροжок обивателів міста Б***, що поверталися хто від Алквіада Степановича, хто від пані Трутру, чути було вдалині на головних вулицях. Капельмейстер взяв під пахву ноти, обтер обличчя і лисину, які дуже розчервонілися, потім порипів табакеркою і, ще раз обдивившись майдан, похитуючись, нерівним кроком попрямував до дому.

III

Якщо Суслікова прозивали ганчіркою і він справді виправдував таку кличку, то це ще не значить, що в ньому не було природного хисту, так само як не впливає і те, що хист цей успадкував він від батька свого, Гната Суслікова, який грав свого часу на контрабасі. Сміливо можна твердити, що хист, який би він не був, явище зовсім випадкове в роді Суслікових. Важко знайти людину, яка перебувала б у таких ворожих стосунках з музикою, як небіжчик Гнат Сусліков, батько Семена Суслікова. Перш ніж стати контрабасистом, Гнат Сусліков уславився на цілу околицю як найзапальніший мисливець. Але раптом якось його пан сказав: «в контрабаси!» — і став відтоді Гнат Сусліков контрабасистом.

Але з сином Суслікова було зовсім інше; помітивши в ньому змалку схильність до музики (хто помітив і чому — невідомо), йому дали скрипку (чому саме скрипку — теж невідомо) і заходилися неабияк вчити музики. Від шістнадцяти до двадцяти п'яти років його життя не відзначалося зовсім нічим цікавим, крім хіба того, що з Сенька він став Семеном, з Семена — Семеном Гнатовичем, та й то так непомітно, що, справді, не варто і згадувати про це. Коли помер батько його, він уже дуже добре робив *ріс-сісато*¹, а коли помер хазяїн оркестру, Сусліков був першою скрипкою в капелі. Він і ще трое музикантів зговорилися тоді відправитись в О*** пошукати щастя... Вони

---

¹ Піччикато чи піццикато — виконання щипками, не застосовуючи смичка (*итал.*).

дали концерт, але щастя їх обмануло, і незабаром концертисти порозходилися бозна-куди, за винятком Суслікова, який попав в оркестр одного знатного пана. Життя Суслікова було б найщасливішим, коли б він тільки зумів ним скористатися; капельмейстер цього оркестру, літня людина років під вісімдесят на прізвисько Матвій Гусліков, узяв його під своє заступництво; зрозуміло, це дісталось йому не даром. Не знаю, з чого спало на думку Суслікову скомпонувати кадриль. Старий капельмейстер, довідавшись про це, взяв кадриль і при першій урочистій нагоді розіграв її перед паном. «Це щось знов новеньке? — сказав пан капельмейстерові, — добре-добре, продовжуй!» Капельмейстер встав і, зобразивши на обличчі своєму добродушну посмішку, з повагою вклонився. Відтоді, як тільки траплялась урочиста нагода: іменини, обід, з'їзд, — старий капельмейстер доручав Суслікову написати кадриль, матрадуру, монімаску, курант — словом, все, що треба було. Сусліков писав, пан хвалив, а старий капельмейстер вклонявся із звичайною добродушною посмішкою. Справедливість вимагала ж, нарешті, щоб старий капельмейстер одержував яку-небудь винагороду за протегування, яке він робив молодому музикантові; смішно було повставати проти цього; але грубій натурі Суслікова не доступні були такі тонкі взаємини; він не забарився відплатити благодійникові найчорнішою невдячністю. Якось Гусліков доручив Суслікову написати екосез до балу, призначеного в день іменин пана. Екосез був закінчений навмисне в день самого балу. Добродушний старий попросив Суслікова зробити пробу і завчасно тер собі руки. Але коли ввечері він взяв смичок і оркестр грянув екосез, всі присутні вибухнули таким шаленим реготом, якого, мабуть, не чути було з часів богатирських. Замість екосеза Сусліков навмисне наплів такої нісенітниці, так переплутав звуки інструментів, що сам, нарешті, не витримав і покотився зо сміху під самим носом у свого благодійника. Але жарт коштував йому дорого. Гусліков так зненавидів Суслікова, що став ганяти його нещадно; музиканти, підлеглі Гуслікова, сповнені почуття справедливого обурення проти невдячного, почали вторити своєму капельмейстерові; Суслікова гнали, гнали, і так гнали, що він змушений був шукати собі іншого місця. Але Сусліков народився під щасливою зіркою. Він незабаром попав в оркестр одного досить значного провінціального театру. В цьому театрі, проте, як на

зло, всі капельмейстери і навіть музиканти були композиторами і вже досить було їм довідатись, що новий побратим написав матрадуру, щоб не дати йому ходу і збути його якнайшвидше з рук. Так і трапилось. Суслікову було погано, грошей ні копійки; він уже думав було покінчити з музикою назавжди, але, на щастя, виручив власник іншого театру, який приїхав вербувати нову трупу. Справа уладналась швидко, і Сусліков поїхав з ним як перша скрипка і капельмейстер. Незважаючи на нестальість і хиткість провінціальних театрів взагалі, Сусліков умудрився, проте, так, що пробув на своєму місці підряд декілька років з непорушним спокоєм. На сороковому році від народження (епоха, в яку він почав носити окуляри і завів табакерку зі скрипом) щастя стало дуже зраджувати його. Ця обставина значно вплинула на капельмейстера; звикнувши спиратися весь свій вік на фортуна, як на милицю, він враз ослаб, як дитина, покірливість, лагідність і поступливість стали відмітними рисами його характеру. Він впав у дивацтво і, що найгірше, не тільки не вмів підтримати до себе повагу товаришів, навіть заслужив від них назву «плюгавого капельмейстера» — кличка, яка лишилась за ним аж до тієї хвилини, коли кинули останню жменю землі в його могилу.

Ніхто, звичайно, не розумів справжньої причини, яка раптово змінила капельмейстера; кожний пояснював її по-своєму. Причина полягала ось у чому: Сусліков наймав квартиру в одній бездітній вдови одного провінціального трагіка; вдова ця, що уособлювала якнайкраще всім відомому Бобеліну і не поступалася енергією і силою духу казковій героїні, скористалася могутніми своїми якостями, щоб взяти в руки Суслікова, і робила з нього, що хотіла — то верх, то підкладку. Ослабілий Сусліков боявся її, як вогню, і щодень піддавався їй все більше й більше. Така покірливість пояснюється лише впливом боа на птаха або тварину: боа користується звичайно своїм впливом і поглинає свою жертву; енергійна хазяйка Суслікова зробила інакше: вона вийшла за нього заміж. Як зважився Сусліков на такий відважний вчинок, пояснити важко. Щодо якихось вигод, то не було для нього абсолютно нічого. Він жив у неї кілька років підряд пожитцем, самим бідолашним; одружившись, залишився незмінно на становищі того самого пожитця, в тій самій кімнатці, під тим самим суворим наглядом Орини Минаївни; а втім, бог його знає,

різні бувають причини, чому іноді люди женяться; я знав, наприклад, одного чоловіка, який женився тільки тому, що його дуже спокусив парадний обід, який мав супроводити весілля; думка бути розпорядником на тому обіді, першою особою—словом, грати роль, примусила його заплющити очі на п'ятдесятирічну наречену; інший одружився внаслідок купленого ним по okazji за дешеvu ціну двоспального ліжка.

Щождо Орини Минаївни, мета її очевидна: Семен Гнатович одержував чотириста карбованців асигнаціями на рік, і хоч вона і раніше, ще до весілля, розпоряджалась цими грішми як хотіла, але все-таки приємніше було їй дивитись на них як на законну власність, яку вже ніхто не відбере. «Ну, а як проженуть його геть, — думала передбачлива Oriна Минаївна, — як збанкрутує власник театру, він виїде з квартири, поступить на інше місце, що ж я тоді?» Oriна Минаївна мала права більше, ніж яка-небудь інша жінка, шукати певного забезпечення; покійний трагiк залишив всього-навсього лише три карбованці боргу в трактирі, які свого часу коштували їй багато сліз і горя. Oriна Минаївна перебивалась абияк своїми трудами: то улагодить весілля чесне, то поїде до благодійних поміщиць повіту попросити бідній вдові на бідність; але ж гіркий такий хліб; добре ще, якщо подадуть його; траплялось попадати на тверде, кам'яне серце, приїде до поміщиці і плаче над нею, заливається, і жаліє її дуже, і хвалить, та з тим і поїде, всі труди пропали... то як же воно?..

Щоб остаточно виправдати Oriну Минаївну, слід тільки сказати, що вона не обманулась і передбачливість її зовсім була не зайва. Не минуло й року після її шлюбу, як власник театру дійсно збанкрутував і Сусліков втратив своє місце. Oriна Минаївна запаслась рекомендаційними листами, забрала домашній скарб і чоловіка на підводу і поїхала в іншу губернію. Вона бігала, добивалась, плакалась, забігала і кінчила все-таки тим, що знайшла Семенові Гнатовичу місце в іншому театрі. Тут тільки зрозумів Сусліков, що Oriна Минаївна йому необхідна, і вже з тієї хвилини остаточно покоровся їй в усьому. Так провели вони кілька років, переїжджаючи з театру в театр, поки, нарешті, Oriна Минаївна не заїхала з своєю підводою, манатками і чоловіком в місто Б***, де і влаштувала останнього до Миколи Платоновича. Ніколи ще ста-

новище Суслікова не було так щасливо обставлене. Навіть те, що завдавало звичайно неприємностей капельмейстерові, саме здатність скомпонувати нашвидкоруч матрадуру або монімаску, обернулося тут йому на користь. Микола Платонович особливо був прихильний до нього. Прихильність набрала незабаром таких широких розмірів, що композитор найсуворіше заборонив Суслікову виявляти будь-кому свої авторські здібності, побоюючись напевне, щоб така звістка не озброїла проти нього інших музикантів міста Б***, як навмисне людей надто заздрісних і самолюбивих. От саме приблизно в цей час і появились у світ уривки з опери Миколи Платоновича (це наводиться тут виключно для історичної вірності). А втім, що ж приховувати: Микола Платонович, напевне, якщо хочете, і звертався іноді за допомогою до Суслікова, але треба знов-таки врахувати, як це робилося. «Покликати Суслікова!» крикне звичайно власник театру. Прийде Сусліков. «Ну, брат, — каже йому Микола Платонович покровительським тоном (зверніть увагу, покровительським, а зовсім не владним), — підійди сюди, а от я знову написав дещо... га?.. візьми-но і перепиши... у мене, ти знаєш, рука нерозбірлива; перепиши ж, та дивись не дай маху, не помились... ну, розумієш... якщо стрінеш там який-небудь промах або пропуск — то виправ, всього не додивишся; та гляди, нікому не казати, що, мовляв, Микола Платонович написав нову п'єсу: я тримаю це поки що в секреті. Іди!» Сусліков прикладав звичайно обидві долоні до живота, низенько вклонявся, брав ноти і йшов додому, дуже задоволений ласкою і милостями п. Сабанєєва. При всьому тому, він зумів-таки насолити собі. Ні з того ні з сього зв'язався він з Анікою Федоровичем Громиловим, відомим трагіком і ще більш відомим п'яничкою. Сам нечистий, здавалось, заздрячи його щастю, звів його з цією безшабашною людиною. Вже одне те, що поганий приклад згубно впливав на старого, але, взявши до уваги його боязкість і слабкість, спілка з Громиловим легко могла остаточно погубити капельмейстера. Справа йшла, проте, досі досить добре. Микола Платонович дивився на пустощі капельмейстера крізь пальці. Сусліков був щасливий і задоволений і, мабуть, прожив би в такому принадному стані до глибокої старості, коли б не трапилось однієї обставини, яка зразу підкосила все його існування.

Наближаючись до будинку, сіренької халупки з двома вікнами і ганочком, що виглядали на вулицю і відступалися недоброзичливо одне від одного, Сусліков витягнув вперед шию і, повернувшись трохи бочком, почав прислухатися; так добрався він до самих вікон, обережно заглянув у кожне з них і, нарешті, шмигнув у сіни. Скрізь панувала мертва тиша, яку порушувало тільки гудіння мух. Сусліков бадьоро ввійшов у другу кімнату, але в ту ж хвилину відступив у куток і став, як укопаний: на ліжку, закиданому пуховиками і перинами, лежала Орина Минаївна. Величезний її тулуб, закутаний у чорний коленкорівий капот, майже зникав у перинах; лише ноги, заховані в сірі шерстяні панчохи, та голова з чорним скуйовдженим волоссям, яке прикривав чорний же чепчик, виглядали назовні. В кімнаті було нестерпно жарко: два вікна на двір були забиті наглухо, незважаючи на жарке літо. Орина Минаївна важко дихала, і по широкому червоному її обличчю текли струмки, як по самовару, коли в ньому кипить і витікає вода. Семен Гнатович незабаром, проте, заспокоївся; підігнувши коліна і скулившись у три погібелі, він почав підкрадатись навшпиньках до дверей, зупиняючись при кожному скрипі і шарудінні і не випускаючи з уваги незчисленних полчищ мух, що обсідали обличчя Орини Минаївни так само старанно, як морські птахи спину кита, що випадково висунулася з води. Сусліков пробрався нарешті в кухню; але тут він уже сміливіше підійшов до скрині, на якій спала куховарка.

— Одарочко, Одарочко,— шептав Сусліков, штовхаючи її легенько під бік,— вставай, голубонько... вставай!..

— Га? Що?.. о! о! о!.. а! та це ти, годувальнику,— промовила Одарка, скидаючи босі ноги на підлогу і починаючи терти очі або «мурмоситись», як кажуть прості люди,— ах мій лебедуку, ріднесенький ти мій, що ж тобі, мабуть, поїсти, певно, треба?..

— Так, Одарочко... я сьогодні ще не обідав... поїсти б трошечки чого-небудь...

— Ох ти, бідолашний ти мій, втомився, мабуть, на службі отій своїй... що ж би тобі такого... Орина ж Минаївна майже все сама поїла... так уже ж, лебедуку ти мій, розсердилась сьогодні...

Сусліков швидко озирнувся назад.

— А мені б чого-небудь кисленького...— промовив він, кидаючи ще раз потай погляд на двері.

— Ох ти, рідненький ти мій... та кисленького ж, здається, в нас немає... киселику сьогодні не варили, а от огірочки солоні та юшечка залишилась... поїж на здоров'я.

— Нічого, Одарочко, ти тільки тихесенько; байдуже, дай хоч солоненького... та тільки тихесенько, не буди...

— Ох ти, рідненький, любий ти мій,— промовляла Одарка, копаючись у темній шафі, наповненій мухами, як вулик бджолами.— А ось і пиріжка з капустою знайшла... зараз накрию на стіл. Ти, мабуть, тут у кухоньці поїси?..

— Тут, байдуже,— сказав Сусліков, скидаючи сюртук і сідаючи до вікна проти березового дощаного стола.

Треба відзначити, що господарська частина в домі Суслікова була дуже занедбана і безладна. Орина Минаївна, що проживала цілісінський день у благодійниць або бігала у справах сватання, не мала часу зайнятись цією справою. Все було доручено старій Одарці, простій сільській бабусі, яка поступила до неї в батрачки за два з половиною на рік і спала з самісінького ранку до вечора на своїй скрині.

— Ріднесенький ти мій, та ти ж хоч пиріжка ще з'їж,— говорила Одарка, нарізаючи кусок за куском,— мабуть, голодний, бідолашний ти мій...

— Ні, дякую, а от якби тепер кваску б. Одарочко,— промовив Сусліков, коли все вже зникло з стола (старий капельмейстер любив ґрунтовно попоїсти) і він уже збирався скинути окуляри, щоб заснути годинку, як раптом у сусідній кімнаті почувся гучний кашель і слідом за цим загупали по всьому будинку кроки Орини Минаївни. Одарка і Сусліков забігали, як очманілі; останній кинувся до дверей, але в цю саму хвилину на порозі появилась Орина Минаївна, і він залишився пришпиленим до підлоги, з роззявленим ротом, в якому видно було ще кусок пиріжка.

— Що ви тут робите, га? — прохрипіла Орина Минаївна, швидко оглядаючи заспаними очима кухню.— Де ти досі шлявся, га? — додала вона, вмить звертаючись до чоловіка і сердито хмурячи густі з сивиною брови.

— Йй-богу... а от же йй-богу... Орино Минаївно, був на репетиції...— відповів Сусліков з певністю, розводячи руками, але, проте, так, щоб, у разі потреби, захистити ними свою лисину.

— Брешеш, брешеш,— рішуче перебила дружина,— я давно зустріла цього поганця Горковенка... ти знов шляв-ся, га? — додала вона, ступивши крок вперед.

— Чи ж я, чи я шляюсь, Орино Минаївно,— промовив Сусліков, забиваючись у куток і намагаючись прибрати вигляд наймізернішої, зовсім незначної істоти.

— Знов ти в мене по трактирах пішов! — продовжувала Орина Минаївна.— Почекай же, розбійнику ти такий... я ж тобі покажу...

— А от же, їй-богу, не був... їй-богу,— сказав чоловік, висовуючись з кутка,— нехай мені відсохнуть руки й ноги, якщо був. Гріх тобі, Орино Минаївно, бога ти не боїшся... (Тут Сусліков швидко підігнув коліна, прикрив лисину обома руками і остаточно зник за душоґрійкою Одарки, що теліпалася на цвяшку.)

— Нехай попадеться тільки в руки цей шахрай Громилов, проклятий, розбійник такий... я йому покажу, як підбивати людей і водити по трактирах!..

— Їй-богу, Орино Минаївно, не був,—повторював Сусліков, висовуючи знову голову,— макового зернятка в роті не було...

Орина Минаївна була того дня в дуже поганому настрої. По-перше, купець Рижиков, за якого вона сватала дочку купця Севрюгіна, посварився з батьком нареченої за список приданого, вимагаючи від нього настійливо лісячої шуби, яка зазначена була в списку і від якої Севрюгін починав відмовлятись,—весілля розладналось, і, отже, труди свахи пропали марно; по-друге, Орина Минаївна, яка забігла після такої невдачі до одної молоденької дами, просиділа цілих три години, розхвалюючи її красу і сукню, яку тільки що принесли від пані Трутру для балу, призначеного на честь гостя Кулиндіних, не одержавши за це абсолютно ніякої винагороди. Орина Минаївна залишилась без копійки, і ця обставина тим більше збуджувала в ній жовч, що до одержання чоловікової платні треба було чекати цілий місяць. Куди дівала Орина Минаївна стільки грошей, невідомо. Не знаю також, до чого дійшло б незадоволення грізної подруги, якби не пролунав у снігах стук і слідом за цим не почувся голос: «Хто тут?.. вдома, чи що?..»

У дверях з'явилась довгов'яза постать з сірими очима, в сірому картузі і сірій ліврейній шинелі з червоним стоячим коміром і такими ж червоними смугами на капюшоні.

— Що вам треба,— запитала рішуче Орина Минаївна.

— А треба, що Алківіад Степанович Кулиндін викликає до себе музиканта, що при театрі.

— Навіщо?

— От ще навіщо? А я звідки знаю, навіщо? Викликає, наказав покликати, тобто щоб зараз же йшов, треба дуже швидко...

— Скажи, голубе, що зараз же прийде,— відповідала Орина Минаївна, кидаючись поспішно до чоловіка,— зараз же... Що ж ти, чушка ти така, копаєшся? — бурчала вона, підштовхуючи Суслікова, який хапався за лисину і підгинав коліна щоразу, як тільки дружина наближалася.— Іди швидше! А ти, роззява, чого баньки свої дурні вилупила? Почисть йому чоботи. Ну, ну швидше! Можливо, що якусь допомогу дати хоче тобі, дурневі... а якщо для чогось іншого кличе, то сам проси в нього... ну, іди! Іди!

Через кілька хвилин Сусліков плентався вулицею, за ним стежила очима Одарка, що стояла на ганочку і, склавши руки на високих персах своїх, промовляла жалісливим голосом: «Ах ти, рідненький, бідолашний ти мій, і відпочити ж тобі, сердешному, не дадуть... любий соколику!»

Незабаром Сусліков опинився біля дому Алківіада Степановича Кулиндіна і негайно увійшов у передпокій. В передпокої юрмилось багато лакеїв, тут були всякого роду люди. Але Сусліков не розгубився, як треба було сподіватися; він квалливо порипів табакеркою і чемно подав кожному з них понюшку. Тонка політичність капельмейстера, звичайно, не могла пройти даремно у такому освіченому товаристві; хтось з них узявся навіть доповісти про нього панові.

Коли Сусліков увійшов у залу, його мало не збили з ніг блазень і блазниха, або, вірніше сказати, дурень і дурка, які вискочили зненацька з-за дверей і заходились термосити його за поли сюртука. Капельмейстер зігнув уже коліна і прикрив руками лисину, як перед Ориною Минаївною, але справа незабаром з'ясувалася: блазень і блазниха зажадали тютюну. Сусліков порипів табакеркою і поспішив задовольнити їх прохання. Тоді дурка, одягнена в білий сукняний балахон, поцяткований червоними кружками, трикутниками і фігурками, побігла вперед, немов розчищаючи дорогу, а дурень, піднявши трохи

свій халат з кольорових клаптів, пустився танцювати навколо Суслікова, ударяючи за кожним коліном п'яткою в підлогу і наспівуючи в такт:

Чижик, чижик, где ты был?
На Фонтанке воду пил... і т. д.

Сусліков у супроводі їх ввійшов у кабінет.

— Василіса прийшла! — промовила дурка, виструнчуючись перед паном і роблячи найсерйознішу міну, наче доповідаючи про того, хто ввійшов.

— Іди, йди, Фефелько, іди, дурко, — сказав з добродушною усмішкою Алківіад Степанович. — Здрастуй, Сусліков; підійди сюди, любий мій...

Алківіад Степанович — людина висока на зріст, худорлява, з приємною зовнішністю, в золотих окулярах, з м'яким ріденьким чорним волоссям, але так гладко прилизаним, що можна було без великих труднощів перелічити всі виступи і западини на його черепі, що, безперечно, дало б велике задоволення не тільки Галлю, але і взагалі всякому іншому френологові. Алківіад Степанович говорить м'яко і плавно, в його голосі є щось таке, що мимоволі викликало прихильність до нього.

— А я от для чого покликав тебе, любий мій, — почав він. — Я чекаю з хвилини на хвилину свого родича... завтра в мене бал... Іди геть, Єська, іди, дурню, — додав він, звертаючись до блазня, який, просунувши руду, підстрижену кружальцем голову під руку Суслікова, показав йому язика, що дуже збентежило капельмейстера. — Так, отже в мене завтра бал... Чи можеш ти, любий мій, написати мені польський?

— Як же, пане... тільки б Микола Платонович... — відповідав, мнучись, капельмейстер.

Але тут Єська схопив Суслікова за плечі і, крутячи ним, як дзигую, заспівав, пританцьовуючи:

Ой, коток, коток, коток,
Что ж ты ходишь без чулок...

— Іди геть, Єська! Який дурень! Іди геть! Фефела! Прожени свого жениха... ідіть у залу... Ну, то ти можеш написати мені на завтра польський?

— Як же можна... от тільки хіба Микола Платонович... — повторив Сусліков.

— Знаю, знаю,— перебив Алківіад Степанович,— та він і без цього дуже зайнятий, йому ніколи... я навмисне не просив Миколи Платоновича, він би не відмовив мені, та бачиш, справа термінова, а я чув, що в тебе до цього велика навичка; головне, щоб поспіло до завтрашнього вечора, то чи можеш взяти на себе таку роботу?

— Можна, пане... якщо ваша милість...

— І на завтра буде готово?

— Аякже, пане.

— Напевне?

— Слухаю, можна навіть на вечір, якщо хочете, і репетиčku зробити.

— І чудово! Ну, а вже мною ти будеш задоволений.

Сусліков приклав руки до живота, вклонився і повернувся, щоб вийти.

— Почекай, любий мій,— сказав Алківіад Степанович, тримаючи його за руку,— я забув сказати тобі, що треба, щоб усе це залишалось таємницею до завтрашнього вечора, щоб ніхто не знав про це; це сюрприз... чуєш?.. Зроби так, щоб навіть музиканти до репетиції не знали.

— Слухаю.

— Ну, добре, любий мій, берись зараз же до роботи, щоб не спізнитись — це головне; іди, любий мій, прощай!

Сусліков вийшов у залу, але знов-таки попав до рук Фефели і Єськи, які, замість ласк, заходились на цей раз переслідувати його з гиком і вереском до самісінького передпокою. Нарешті капельмейстер вибрався на вулицю.

— Ну що, для чого тебе викликали? — запитала Орина Минаївна, вибігаючи йому назустріч.

— А відносно музикантів,— відповідав, запинаючись, Сусліков,— завтра, бач, бал там, просив повправлятися з оркестром.

— Що ж він тобі дав?

— Пообіцяв, Орино Минаївно; каже: не забуду, задоволений будеш.

— А тобі б, дурневі, попросити та вклонитися.

— Не посмів, Орино Минаївно.

— Е, дурню, дурню! Ну, що — десь, при тобі, мабуть, говорили — що казали, га? Чекають, певно, гостей?..

— Мабуть, Орино Минаївно, чекають-таки.

— Ну, а в домі нічого не бачив? Мабуть, метушаться, га?

— Два якісь, бач, Орино Минаївно, так ото прискають.

— Які два?

— Скоморошні, здається, якісь...

— Ех, ти дурню, дурню!

Орина Минаївна поспішно накинула на плечі траурну хустку й побігла з двору. Сусліков скинув сюртук, влаштувався біля вікна, поставив чорнильницю, поклав нотний папір, і незабаром весь будиночок наповнився вищанням скрипки, що переривалося іноді скрипом пера, яким Сусліков досить швидко водив по папері, виставляючи гачки і заковички. Одарка, яка любила засинати під шумок скрипки свого бідолашного хазяїна, підводилась, проте, досить часто з своєї скрині і, відчинивши обережно двері, промовляла півголосом, жалісно хитаючи головою:

— Рідненький ти мій... Ох, бідолашний, соколику ти наш, бачиш, як утомився, лебедику, і відпочити ж тобі не дадуть, моему голубчикові...

Промовивши все це, вона знов зачиняла двері і йшла на скриню.

Суслікову тим зручніше було працювати, що дружина не ночувала дома. Орина Минаївна просиділа ніч в одній вдови, яка оплакувала чоловіка, померлого десять років тому, і єдиною втіхою якої була стара моська. Вона годувала її пілюлями з прісного тіста, спеціально для неї виготовленого.

Весь наступний день минув для Суслікова в роботі. Він не відривався від своєї справи ні на хвилину; він не помітив навіть, як повз його вікна пролітали дрозди і лінійки, не звернув і найменшої уваги на загальну міську метушню, що сповіщала про приїзд очікуваного гостя в місто Б***. Під вечір тільки, годині о четвертій, капельмейстер вийшов з дому, несучи під полою щойно закінчений польський. Все пройшло якнайкраще; Алківіад Степанович був такий задоволений музикою Суслікова, що тут же витяг з бумажника дві біленькі асигнації і подав їх капельмейстерові, наказавши, щоб він з'явився зараз же після закінчення вистави на бал для керування оркестром і польським.

V

Зал театру був повнісінький. Все, що вважалося в місті кращим, зібралось сюди в той знаменитий вечір. Навіть на місцях за кріслами і в райку сиділи не бідняки.

Перші ряди були зайняті місцевим начальством і ремонтерами, тамтешніми театралами. Нічого згадувати, що добірна публіка з'їхалась не для яких-небудь драм або водевілів, що їх усі більше чи менше бачили кілька разів; навіть самий дивертисмент Миколи Платоновича був, здається, лише приводом. Загальна увага зверталася виключно на приїжджого, який сидів наліво, в ложі бельетажа, що належала Алквіядові Степановичу Кулиндіну — обставина, яка викликала в різних кінцях залу кілька уципливих епіграм і зауважень з боку найщиріших приятельок Софії Кирилівни Кулиндіної і її чоловіка, який і справді прибрав чомусь занадто вже гордовиту й образливу позу, хоч і не переставав усміхатися. Погляди всіх, проте, пожадливо спрямовувались на відому ложу; одна літня дама в зеленій сукні з рожевими бантами, які робили її здалеку схожою на дорідний куц, обсипаний пишними трояндами, що приїхала в театр з трьома худенькими дочками, була настільки зачарована зовнішністю гостя, що не давала дочкам дивитися на сцену і, підштовхуючи по черзі кожну з них ззаду, повторювала безперестанно:

— Інно, тримайся рівніше!.. Рінно, куди дивишся!.. Пінно, дивись наліво!..

Причому Інна, Рінна і Пінна витягувались в струнку і, кокетливо звужуючи оченята, кидали м'ясні погляди на ложу Кулиндіних. Тиша в залі не переривалась; глядачі зберігали благоговійне мовчання, так що, коли б увага публіки була звернена на акторів, ніхто не пропустив би і слова з драми, яку ще розігрували на сцені. Признаюсь, у даному разі можна шкодувати про присутність родича Кулиндіних, бо драма дійсно варта уваги, — уже одне те, що головна роль вважалась кращою в репертуарі Громилова. Ось її зміст.

Одна молода людина (Аника Федорович) і одна молода дівчина (Курочкіна) палко кохають одне одного; удаваний друг (Мускатицький) закоханий теж у цю дівчину. Він викрадає її проти волі з дому батьків і веде нещасну на корабель. Громилов переслідує їх на іншому кораблі. Буря серед океану. Кораблі зштовхуються, розбиваються вщент, і частина обох екіпажів кидається на пліт, спеціально приготовлений для непередбаченого випадку. На плоту зустрічаються: удаваний друг Мускатицький, Громилов і Курочкіна. Страшна сцена, що заглушається ревом бурі, свистом вітру і гуркотом грому. Поступово всі

помирають з голоду. Гроном ударило лиходія Мускатицького. Залишаються в живих тільки нещасні коханці. Але голод мучить їх, вони вже чотирнадцять днів без їжі; Громилов, в забутті і люті, вирішує, нарешті, з'їсти свою кохану, яка, жалібно склавши ослабілі руки на грудях, благає про пощаду, нагадуючи йому, у зворушливих виразах, той час, коли вони рвали фіалки на березі струмка. Але розлютований Громилов уже нічого не чує, і жертва гине. Вгамувавши голод, нещасний коханець (і саме в цій сцені особливо хороший Аника Федорович) починає поступово приходити до пам'яті: він качається по плоті, в муках совісті, і вирішує заповідати собі смерть, як раптом показала шлюпка. Але Громилов уже збожеволів. П'єса закінчується тим, що Громилов бродить у лісі, шукаючи скрізь пробницю коханої; але раптом з'являються прислужники з будинку божевільних, озброєні смолоскипами. Громилов хапається за серце, знову прийшовши до свідомості. Але пізно: сили його слабкують, він падає знеможений і робить останній подих серед мальовничої групи прислужників, що рбзмахують смолоскипами.

Тиша в залі переривалась, проте, щоразу, коли заїжджий гість, щоб заохотити актора або виявити чемність до Миколи Платоновича, з яким його щойно познайомили, плескав у долоні,— бо тоді вся публіка, від райку до задніх рядів, починала теж плескати, охоплена, мабуть, тими самими почуттями, які живили натхнення гостя.

Микола Платонович, що був у цей час за кулісами, не переставав, проте, куйовдити своє волосся і, здавалося, дуже хвилювався. Через якихось півгодини мав початися дивертисмент. Він щохвилини посилав в оркестр за Сусліковим.

— Чи все у тебе справно? — сотий раз запитував Микола Платонович.— Дивись, чи не забув чогось? Зараз почнеться дивертисмент,— пам'ятай, що я тобі казав: як тільки Глафіра Львівна обірветься або не дотягне ноти, fortissimo¹, всім оркестром! Та й не дуже части, коли танцюристка почне своє па,— дай їй три такти, три такти... чув? Дивись же, пильнуй, іди!..

Хвилювання Миколи Платоновича зростало з кожною хвилиною; час від часу воно переходило навіть у якусь досаду; це особливо траплялось, коли гучні оплески лунали

---

¹ Дуже сильно (итал.).

на честь Громилова, Мускатицького і дівичі Курочкиної. Нарешті почався дивертисмент. В міру того як російська арія Глафіри Львівни підходила до кінця, не порушивши і разу мовчання, досада п. Сабанєєва починала виявлятися сильніше й сильніше. «Охрипла! Боїться! — говорив Микола Платонович. — Зірвалась нота — е! Проклятий Сусліков не підтягнув: fortissimo, fortissimo! — кричав він в оркестр, прикладаючи до губів обидві долоні у вигляді труби. — Знову запізнився, — е! Ну, брр... пррр? Ну пішло все к бісу!.. От що наробили, негідники!» додав він, знизуючи плечима і ударяючи кулаком по колінах. Почався хор радомичів і в'ятичів; але хорова судилося знати тієї ж невдачі. І справді, охота ж була Миколі Платоновичу писати виключно вчену музику, доступну лише високим знавцям і цінителям мистецтва. Микола Платонович ходив уже як очманілий, проклинаючи артистів і незграбного капельмейстера. Як на зло, трапилось, що при першій появі танцюристки і добродія з вивернутими ногами оплески заглушали оркестр; п. Сабанєєв заскреготав зубами; але коли п. Розанцев почав своє комічне англійське па під назвою *horn-pi-ppe* і публіка, втративши всяку стриманість, вибухнула одноставним захопленням браво, від якого похитнулись стіни театру, гнів остаточно охопив композитора; навіть режисер Горковенко і ще кілька чоловік, одягнених іспанськими грандами, що стояли поблизу, поховались в найтемніші кутки куліс. «Покликати Суслікова! Суслікова сюди!..» міг тільки прокричати Микола Платонович, підбурюваний, як навмисне, криком юрби, яка викликала Розанцева за комічний *horn-pi-ppe*... Треба гадати, проте, що викликами займався в цей час райок, бо головна публіка поспішала уже давним-давно на бал до Куліндіних.

Будинок Алківіада Степановича являв найпишніше видовище: площки, шкалики, ліхтарі зовні по қарнизах і на під'їздах, квіти і килими на парадних сходах, скрізь лакеї в багатих парадних лівреях; по кімнатах, усипаних сотнями свічок, носяться струмені найтонших пахощів. Світло головного залу, що виходив вікнами на парадний двір, було таке яскраве, що можна було навіть розрізнити обличчя міщанок і купчих, які сходились юрбами до огорожі двору, щоб подивитись на свято. Танці ще не починались. В залах, що наповнювались народом, було чути уривчастий глухий гомін та шелест дуже накрохмалених

суконь. Дорогий гість, тримаючи під руку господиню, стояв посеред залу, під самою люстрою; його оточували значні особи міста; інші, менш значні, особи походжали вперед і назад, кидаючи млосні, але більш заздрісні погляди на цю групу. Літня дама в зеленій сукні з рожевими бантами, остаточно зачарована зовнішністю великого гостя і, бажаючи, напевне, щоб дочки поділяли її почуття, не переставала підштовхувати Інну, Рінну і Пінну, просячи їх вдивлятися в нього якнайпильніше. Всі здавались, проте, дуже задоволеними і веселими. Похмурий був тільки Микола Платонович, що приїхав після інших. Він, правда, теж усміхався, але це були швидше тіні усмішок, та й то вони появлялись тільки тоді, коли гість повертався в його бік. В такому численному зборі ніхто, зрозуміло, не помічав похмурого обличчя директора; та і кому в цю хвилину було до нього, крім хіба Суслікова, який, коли зважати на час, повинен уже був стояти де-небудь в оркестрі.

— Послухай, Миколо Платоновичу, я шукаю тебе скрізь, я вже думав, що ти не приїхав,—сказав хазяїн дому, зненацька підбігаючи до директора.— У мене до тебе прохання: дозволь своєму капельмейстерові керувати оркестром... Уяви, він побачив тебе, і хоч заріж його, не хоче; сміхота! Ну, брат, нічого казати, нагнав же ти йому страху,—додав він жартівливо, шарпаючи його за руку.

— Будь ласка, шановний, скільки хочеш... Ти знаєш, я ні в чім тобі не відмовляю... нехай керує... нехай керує...

— Треба тобі сказати, у мене сюрприз,—це твій фах,—новий польський... чудо!

— Чий? — запитав Микола Платонович, судорожно вхопивши себе за комірці.

— Твого Суслікова,—відповів йому на вухо Алківіад Степанович.— Ну, брат, просто талант, я навмисне не казав тобі, хотів зробити сюрприз: ну, топ cher¹, і ти таки здивував нас усіх сьогодні.. вистава твоя—charmant, charmant², — додав господар, повернувшись на каблук і пославши композиторові поцілунок рукою.

Але композитор уже нічого не чув і не бачив; він судорожно скуйовдив собі волосся і в одну мить опинився біля оркестру. Гарячий піт пробрав його наскрізь, коли, за

---

¹ Мій любий (франц.).

² Чудово, чудово (франц.).

знаком Алківіада Степановича, Сусліков появився раптом на підвищенні перед музикантами і польський грянув усім оркестром. Все навколо заметушилось, і незабаром строкатий ряд дам і кавалерів, на чолі якого був гість з господинею, потягнувся зигзагами по залу. «Charmant! Прекрасно, чудово! Славний польський!» почулось раптом звідусіль. Власник театру здригнувся. Коли б тільки Сусліков глянув у цю хвилину на Миколу Платоновича, він, напевне, випустив би смичка і дав тягу, але, на щастя, цього не трапилось. Сусліков уже нічого не бачив перед собою. В міру того, як польський наближався до кінця, груп біля оркестру збиралось все більше й більше і похвали лунали сильніше й голосніше,— обличчя старого розпалювалось, оживлялось, коліна його випрямлялись, квола зігнута маленька фігурка його немов росла й подавалась назад; він швидко розмахував на всі боки смичком, хитав головою, туляв ногою; ріденьке волосся, прилизане на лисині, збилось догори і колихалось, як степовий ковиль, розвіюваний вітром...

— Charmant! Чудово! Чудовий польський! От так Сусліков! — кричали звідусіль.

Піднесення капельмейстера зростало... Але раптом він опустив смичок, схилив лисину набік і тремтячою від хвилювання рукою поклав скрипку: польський кінчився.

— Чудовий польський! Дуже, ду-у-у-же хороший,— сказав в свою чергу гість, зупиняючись перед оркестром біля самого директора (гість, треба відзначити, був цілком певний, що польський створив Микола Платонович, про якого багато вже чув як про музиканта).— Алківіаде Степановичу! — продовжував приїжджий, звертаючись до господаря, який підійшов до нього з виглядом найщасливішої людини,— скажи, будь ласка, звідки цей польський? Я ніколи його не чув. Це, мабуть, щось новеньке! Дуже, ду-у-у-же добре...

— Це твір капельмейстера з оркестру пана Сабанеєва,— відповів з сяючим від захоплення обличчям п. Куліндін, підводячи директора театру до свого родича.

— Невже! — скрикнув той. Поздоровляю вас, ласкавий пане, з таким чудовим придбанням. Це просто знахідка,— додав він, потискуючи руку композитора, з якого градом котився піт,— ви маєте, як бачу, чудові таланти, і я вам дуже заздрю... Чи не можна мені як-небудь прислати цей

польський?.. Ви б мене дуже зобов'язали... я великий любитель музики!..

— Мені буде дуже приємно,— промовив крізь зуби Микола Платонович, не упускаючи нагоди кивнути Суслікову, який стояв ні живий ні мертвий за своїм пульпітром.

— У мене теж свій оркестр,— промовив гість,— але, признаюсь вам, далеко до такого капельмейстера...

— Ви робите мені велику честь,— пробурмотів, червоніючи до вух, Микола Платонович і в той же час подав знак Суслікову, щоб той зійшов вниз.

Микола Платонович подавав ці знаки так майстерно, що гість і всі інші навколо бачили лише приємні усмішки на обличчі Сабанєєва, тоді як Сусліков зустрічав щоразу прізно насуплені брови і тремтячі губи. Розкланявшись з гостем, Микола Платонович кинувся в куток біля оркестру, де чекав його капельмейстер. Що казав він йому, невідомо; а здалеку, судячи по фігурі Суслікова і виразу його обличчя, здавалось, що Микола Платонович повідомляв йому про наглу смерть батька і матері.

В той час приїжджий, в супроводі численного свого почту, встиг уже відійти на середину залу; місце Суслікова в оркестрі зайняв домашній капельмейстер Алківіада Степановича; через кілька хвилин заграли першу французьку кадрили, і бал почався.

Але Миколі Платоновичу було вже не до свята; марно пропонували йому сісти в преферанс або залишитись до вечері: він рішуче відмовився. «Що з тобою, Миколо Платоновичу? Чи не хворий ти? Чи не трапилось чого?» запитували навколо приятелі. «Ну, брат, поздоровляємо тебе! От не сподівались! Який Сусліков, га? Хто б міг думати?.. Талант, просто талант!» казали інші. Микола Платонович зовсім нічого не відповідав, хмурих тільки брови, смикав себе за комірці, куйовдив волосся і думав, як би швидше вибратись геть. З свого боку, Сусліков спішив також додому. Думки його були в страшенному безладді. «Чи дома Орина Минаївна?» міг тільки промовити капельмейстер, коли Одарка вийшла на його стук з ліхтарем у руках.

— Нема її, рідненький ти мій, не приходила, не приходила; та що з тобою, лебедику? Чи що трапилось кепське?

— Ох-хохошеньки... хохошеньки... біда наша, Одарочко,— відповів Сусліков, заклопотано тручи лисину.— Не

кажи тільки Орині Минаївні,— додав він благаючим голосом.

Далі Сусліков нічого не пояснив старій Одарці, скільки вона не допитувалась. Зібравши чорнові аркуші польського, він побіг щодуху до Миколи Платоновича. Вручивши папери капельдинерові, він так само поспіхом повернувся додому, запитав знов: «Чи дома Орина Минаївна?» і, діставши негативну відповідь, здавалося, трохи заспокоївся.

На другий день, годині о дванадцятій, Микола Платонович з'явився до родича Кулиндіних з польським, який він виправив протягом ночі. Гість був дуже люб'язний, засипав його похвалами і, на завершення, повідомив, що польський уже є в нього, бо Алквіад Степанович, не більше як годину тому, приніс йому цю п'єсу в оригіналі, залишеному вчора після балу на пульпітрі.

Ця, мабуть, незначна обставина мала, проте, дуже важливі наслідки. «Покликати Суслікова!» — були перші слова, промовлені власником театру після повернення його додому. Слова ці були так вимовлені, що лакей, до якого звернений був наказ, виконав його бігом і не більше як через п'ять хвилин з'явився сам Сусліков.

Яка розмова була між Миколою Платоновичем і Семеном Гнатовичем, визначити точно трудно; проте треба думати, що розмова була палка, бо перший коханець, Мускатицький, якого також наказав покликати Сабанєєв для якихось переговорів, почувши розмови, ніяк не наважувався ввійти в кабінет і стояв за дверима. Його праймав поперемижно то жар, то холод, наче його обливали то окропом, то холодною водою.

Пояснення Суслікова зовсім нічого не з'ясували з того, що відбувалось між ним і директором. Коли розпитували його про це, він тільки прикривав рукою лисину та підгинав поспіхом коліна, і більше нічого.

VI

Під вечір того самого дня в місті дізнались, що капельмейстера Суслікова відставили від його посади, а на його місце призначений кларнетист, далекий родич відомої примадонни Глафіри Львівни Цветошникової. З приводу цієї рідні й поспішності, з якою виконував Микола Платонович все, чого вимагала Глафіра Львівна, було, звичайно, багато розмов.

Кожний легко уявить, яке враження зробила на Орину Минаївну звістка про вигнання чоловіка. Багато говорити про те, що відбулося в її домі, чим виявились перші її рухи, не треба; другою її справою було кинутися до Миколи Платоновича. Але композитор не дослухав її слізних умовлянь, повернувся до прохачки спиною, скуйовдив волосся, смикнув себе за комірці і наказав їй негайно вийти геть. Потім Орина Минаївна побігла щодуху до Алківіада Степановича. Алківіад Степанович, вислухавши уважно, в чім справа, попросив її почекати, сів у коляску і полетів прямо до Миколи Платоновича. Не минуло й чверті години, як він знову повернувся назад; але, замість заспокійливих вістей, п. Кулиндін об'явив рішуче Орині Минаївні, що нічогосінько не може для неї зробити, що Микола Платонович груба людина, з якою він хоче порвати всякі стосунки, що він раніше не знав цього, що з цього ж дня нога його не буде в домі Сабанєєвих і, навпаки, що він дуже жалкує, що не може влаштувати Суслікова в своєму власному оркестрі, бо немає в ньому на певний час ніякої потреби, і так далі; словом, укинув Орину Минаївну в цілковитий розпач. Але хто уявить собі весь жах нещасної жінки, коли, повернувшись додому, вона почувала від Одарки, як Сусліков зник з дому, а з ним разом і Аника Федорович Громилов, як захопили вони з собою скрипку, ноти, баночку з каніфоєм і як після всього цього рідний і бідолашний Семен Гнатович обіцяв їй три двогривених, якщо тільки вона погодиться поступити до трагіка куховаркою.

Орина Минаївна з плачем і лементом кинулась до благодійниць, просячи захисту і допомоги, але на цей раз ніхто не слухав її. Уже все місто, враховуючи і самих благодійниць, було зайняте виключно сваркою Миколи Платоновича і Алківіада Степановича. В найкоротший час утворились дві партії — одна за Сабанєєвих, друга за Кулиндіних; партії ці, очолювані здебільшого благодійницями, об'явили незабаром війну; пішли суперечки, догадки, пересуди, і бог знає, чим би все це кінчилося, коли б чоловіки, яким остогидла ця дурниця, не махнули рукою і не роз'їхалися кому куди довелось. Тоді тільки серед посталої тиші згадали старого Суслікова і його дружину; але тут розмов не багато було і партій абсолютно ніяких не виникло; всі одностайно запевняли, що Сусліков п'є запоем, а Орина Минаївна — бідолашна жінка, гідна всякого

співчуття і кращої долі. Останній висновок справедливий, але перший, на лихо, ще справедливіший.

У такому-то стані були справи, як раптом Алківіад Степанович одержав листа від дорогого свого родича, в якому той дуже й дуже просив його переманути як-небудь до нього в оркестр капельмейстера Суслікова. Хоч Алківіад Степанович був людина відома своєю ввічливістю і лагідністю, проте думка зробити що-небудь на зло своєму ворогові Миколі Платоновичу так потішила його, що він негайно ж наказав покликати до себе старого капельмейстера. справи Суслікова, треба сказати, були в цей час у найгіршому стані. Уже дві асигнації по двадцять п'ять карбованців, одержані ним за польський, кінчалися, а разом з тим і сама дружба Аники Федоровича щось починала слабшати; уже старий капельмейстер впадав у розпач і думав удатися до крайніх заходів, звернутися знову до Орини Минаївни, коли раптом покликали його до Кулиндіна. Побачивши перед собою капельмейстера, Алківіад Степанович відступив крок назад, склав руки на грудях і похитав головою.

— Ай, ай, ай! — промовив він, оглядаючи старого з голови до ніг, — отже, любий мій, мені правду про тебе казали... тсс... ай, ай... сором, любий мій, сором, на кого ти похожий тепер...

Сусліков дійсно дуже змінився: обличчя його осунулось, змарніло, спина зігнулась, волосся не було пригладжене, як звичайно, на лисині справа наліво, а стирчало туди і сюди, як після сну; від жилетки горохового сюртука залишилось саме лише лахміття...

— Тсссс... — продовжував Алківіад Степанович, — жаль, жаль, адже ти, любий мій, артист, художник, тсс... адже тобі тільки тепер по-справжньому відкривається дорога. Знаєш що: мій родич, той самий, який хвалив твій новий твір, просить влаштувати тебе до нього в оркестр капельмейстером... а ти так погано поводишся, п'єш усе... соромся, любий мій. А знаєш, що родич мій показував твій польський артистам і музикантам, кращим музикантам: всі запевняють, що в тебе є талант, що ти можеш вийти далеко... а ти ще п'єш, любий мій... тсс... соромся...

Сусліков нічого не відповідав; він стояв, понуривши лису свою голову, і тільки переминав тремтячими руками лахміття бавовняної хусточки.

— Ну, любий мій,— додав Алківіад Степанович,— надіюсь, що ти виправишся... так же? Подумай, адже ти артист, любий мій, художник, людина талановита... як же це можна пити! тссс... (Тут п. Кулиндін знов-таки закрутив головою). Треба тобі сказати,— додав він,— що родич мій дає тобі дві тисячі карбованців на рік жалування, ти житимеш у його домі, в нього на очах; подумай про це; адже якщо ти будеш і далі поводитися так, ти втратиш своє місце, а що ж тоді?.. тссс...

Зробивши Суслікову ще деякі зауваження відносно нового місця, давши йому добрі настанови, Алківіад Степанович, розчулений, мабуть, жалюгідним виглядом горохового сюртука, сунув йому в руки асигнацію і наказав негайно готуватися в дорогу. На радощах Сусліков, можливо, і пішов би в найближчий заклад, але, на щастя, намір його випередили. Камердинер Алківіада Степановича, згідно даній наперед настанові, передав його з рук в руки Орині Минаївні, яка повідомлена вже про все, чекала блудного свого чоловіка в передпокої. Перебуваючи в тверезому стані і будвши, отже, слабодухим, Сусліков не противився ї, прикривши лисину, підігнувши коліна, негайно ж пішов за дорогою половиною... Через кілька днів після того з воріт сіренького будиночка з ганочком, де жив старий капельмейстер, виїхав візок, нав'ючений мішечками, перинами, горшками і всяким домашнім скарбом і манаттям. Головне місце підводи займала Орина Минаївна. Велика голова її була закутана чорною шерстяною хусткою, по-дорожньому. Біля неї, ближче до козлів, між лантухом картоплі і футляром скрипки боязко висувалась голова Суслікова. Комір горохового сюртука, піднятий догори, дозволяв, проте, впізнати обличчя капельмейстера, яке відображало глибоку тугу. На передку поруч з візником сиділа, повернувшись передом до господарів, Одарка. Віз посувався тихо, ніким майже не помічений, посеред курних вулиць міста Б***; на всьому шляху від дому до застави попались два-три обличчя, що виглянули з вікон між горшками з бальзаміном, та й ті такі заспані і незадоволені, що Сусліков мимоволі відвернувся. Біля застави підвода зупинилася. Одарка повільно злізла на землю. Почалось прощання. Все йшло якнайспокійніше. Але коли Орина Минаївна наказала їхати і віз рушив, Одарка, що залишилась однісінька, випусти-

ла з рук вузлик, в якому зберігались її пожитки, присіла на тумбочку і вибухнула таким голосінням, що митний доглядач, який стояв біля неї, визнав за необхідне сказати їй: «Чого ти галасуєш? Іди геть! Тут не місце...»

Робити було нічого; Одарка підвелася, закинула вузлик на плечі і попрямувала до міста, не перестаючи, проте, обертатися щохвилини до дороги, де клубочилась навскісна хмара куряви, несена вбік вітром...

Легко, дуже легко могло статися, що Сусліков, незважаючи на те, що йому було майже шістдесят і очі його починали сліпнути, завершив би свою музичну кар'єру чим-небудь визначним і виправдав би надії Алквіада Степановича Кулиндіна, якби тільки щаслива зірка його, втомлена, мабуть, супроводити такого негідного улюбленця, не згасла передчасно. Суслікову, мабуть, уже так судилося одержувати не більше п'ятисот карбованців платні і прожити спокійнісінько, скромненько в глухій безвісті під охоронним оком Орини Минаївни. Справа в тім, що Семен Гнатович не доїхав до місця призначення. На третій чи на четвертій станції від міста Б *** він відчув сильний жар і попросив чого-небудь кисленького, щоб заспокоїти спрагу. На біду, в готелі знайшлося все, що завгодно, крім того, що просив проїжджаючий. Оринка Минаївна поклала чоловіка на підводу і поїхала далі. На п'ятій станції йому зробилось гірше, на шостій — ще гірше; на сьомій він ліг у ліжко шурина, станційного наглядача, полежав годину, другу, зітхнув, попросив ще раз чого-небудь кисленького і віддав богові грішну свою душу...

Щождо Орини Минаївни, то вона живе тепер, і як живе! Товстіє і гладшає з кожною годиною; а втім, що ж їй робити? Вона роз'їжджає по повітах від одної поміщиці до іншої: де день погостює, де два, де й цілий тиждень. Тут випросить медку, там крупички, тут курочку, в другому місці піднесуть чарочку, в третьому запропонують чергову підводу і провожатого доїхати до найближчого сусіда. І от Оринка Минаївна сідає і їде собі звивистою купинястою польовою дорогою, покрякуючи і підганяючи свого візника. Під'їжджає вона, голубка, до панського дому, вивалюється, крекчучи, з воза, запитує владно про поміщика або поміщицю і прямо ввалюється в кімнати.

— Здрастуйте, пані або пане,— каже Оринка Минаївна, зм'якшуючи по можливості свій сиплий, басистий голос,— здрастуйте, честь маю відрекомендуватись — була

раніш дружина музиканта-капельмейстера, а тепер — просто Орина Минаївна...

— Дозвольте взнати,— питають звичайно господарі,— що вам треба?

— Всяка милостиня благо... всяка милостиня благо... чи не допоможете чим бездітній самітній вдові?..— відповідає Орина Минаївна, трохи підводячись з місця і дивлячись сірими очима своїми на господарів.

Вона все бере, що завгодно, і дивно, як спритно зникає в її руках всяка жертва! От, здається, тільки що взяла карбованця, дивишся, дивишся пильно — і вже немає його, хоч її пальці, товсті і жирні, здається, зовсім не створені для фокусів. Після милостині гостинні господарі пропонують бідній вдові попоїсти з ними що бог послав; але Орина Минаївна має звичку відмовлятися, запевняючи, що тільки що обідала в губернаторші:

— Звеліть-но краще, ласкава пані,— додавала вдова,— витопити мені лазню...

Після лазні, яку Орина Минаївна, між іншим, вважає найкращою насолодою, вона просить, щоб їй відрекомендували кого-небудь з найближчих сусідів, і звертається звичайно з цим проханням до людей...

— Та ти мені, голубе, не кажи,— говорить вона з деяким запалом,— не розкажуй про тих, у кого на сім дворів одна сокира; говори про тих, які можуть мені допомогти... розумієш?..

Розпитавши докладно, як і куди треба їхати, Орина Минаївна ніби враз змінює намір і просить у хазяїв дозволу заночувати. Так заночовує вона, сердешна, ніч, другу, третю, поки, нарешті, господар чи господиня, доведені до розпачу спустошливою гостею, не пропонують їй чергову підводу. Тоді Орина Минаївна Суслікова, нітрошечки не образившись, прощається з господарями, вкладає свої вузлики з подаванням, сідає, крекчучи і бурмочучи, на віз і знову рушає в дорогу.

ГУТАПЕРЧОВИЙ ХЛОПЧИК

Повість

«...Коли я народився,— я заплакав;
пізніше кожен прожитий день пояснював мені,
чому я заплакав, коли народився...»

I

Хуртовина! Хуртовина!! І як раптово! Як несподівано!! А до того часу стояла чудова погода. Опівдні злегка морозило; сонце, сліпуче виблискуючи по снігу і примушуючи всіх жмуритись, додавало до веселості і строкатості вуличного петербурзького населення, яке святкувало п'ятий день масниці. Так тривало майже до третьої години, до початку смеркання, і враз налетіла хмара, знявся вітер, і сніг повалив такий густий, що в перші хвилини нічого не можна було розібрати на вулиці.

Метушня і тиснява особливо відчувались на майдані проти цирку. Публіка, що виходила з ранкової вистави, ледве могла пробиватися в натовпі, що валив з Царициного Лугу, де були балагани. Люди, коні, сани, карети — все змішалось. Серед гамору лунали звідусіль нетерпеливі вигуки, чути було невдоволені, буркотливі зауваження осіб, захоплених зненацька хуртовиною. Були навіть такі, що тут же дуже розгнівались і добре її вилаяли.

До останніх треба насамперед віднести розпорядників цирку. І справді, якщо врахувати наступну вечірню виставу і публіку, яку чекали на неї, — хуртовина легко могла пошкодити справі. Масляна безперечно має таємничу силу викликати в душі людини почуття обов'язку щодо вживання млинців, потішання себе розвагами та видови-

щами всякого роду; але, з другого боку, відомо також з досвіду, що почуття обов'язку може іноді пасувати і слабнути від причин, незрівнянно менш достойних, ніж переміна погоди. Як би там не було, хуртовина ставила під сумнів успіх вечірньої вистави; виникало навіть деяке побоювання, що коли погода до восьмої години не покращає,—каса цирку істотно постраждає.

Так, або майже так міркував режисер цирку, стежачи очима за публікою, що товпилася біля виходу. Коли двері на площу були замкнені, він попрямував через залу до стаєнь.

У залі цирку встигли вже погасити газ. Проходячи між бар'єром і першим рядом крісел, режисер міг розрізнити крізь темряву тільки арену цирку, що позначалася круглою мутножовтуватою плямою; усе інше: спустілі ряди крісел, амфітеатр, верхні галереї — поринали в темряву, подекуди невиразно чорніючи, подекуди зникаючи в туманній млі, міцно насиченій кислосолодким запахом стайні, аміаку, вологого піску і тирси. Під куполом повітря вже так згущалося, що важко було розрізнити обриси верхніх вікон; затемнені зовні хмарним небом, заліплені наполовину снігом, вони проглядали всередину як крізь кисіль, пропускаючи лише стільки світла, щоб нижню частину цирку ще більше оповили сутінки. У всьому цьому великому темному просторі світло різко проходило тільки золотистою поздовжньою смужкою між половинками драпіровки, що спадала під оркестром; воно променем врізалось в густе повітря, зникало і знову появлялося на протилежному кінці при виході, граючи на позолоті і малиновому бархаті середньої ложі.

За драпіровкою, що пропускала світло, лунали голоси, чути було тупіт коней; до них час від часу приєднувався нетерпеливий гавкіт дресированих собак, яких замикали, як тільки закінчувалась вистава. Там тепер зосереджувалось життя гомінливого персоналу, який півгодини тому оживляв арену цирку під час ранкової вистави. Там тільки горів тепер газ, освітлюючи цегляні стіни, нашвидку забілені вапном. Біля основи їх, уздовж заокруглених коридорів лежали купою складені декорації, розмальовані бар'єри і табурети, драбини, носилки з матрацами і килимами, згорнені кольорові прапори; при світлі газу чітко обрисовувались обручі, що висіли на стінах, перевиті яскравими паперовими квітами або заклеєні тонким китайським

папером; поруч виблискувала довга золочена жердина і виділялась голуба, розшита блискітками занавіска, що прикрашала підпірку під час танцювання на канаті. Словом, тут були всі ті предмети і прилади, які вмиють переносять уяву до тих людей, що перелітають у просторі, до жінок, які старанно стрибають в обруч, з тим щоб знову потрапити ногами на спину коня насаку, до дітей, які перекидаються в повітрі або висять тільки на носках під куполом.

Незважаючи все ж на те, що все тут нагадувало часті і страшні випадки ушибів, переломів ребер і ніг, падінь, зв'язаних із смертю, що людське життя завжди висіло тут на волоску і з ним гралися як з м'ячиком,— у цьому світлому коридорі і в розташованих у ньому туалетних кімнатах зустрічались переважно веселі обличчя, чути було здебільшого жарти, регіт та посвистування.

Так і тепер було.

У головному проході, який сполучав внутрішній коридор з стайнями, можна було бачити майже всіх осіб трупи. Одні встигли вже переіменити костюм і стояли в мантильях, у модних капелюшках, пальтах і піджаках; інші встигли тільки змити рум'яна та білила і нашвидку накинути пальто, з-під якого виглядали ноги, обтягнуті в кольорове трико і взуті в черевики, розшиті блискітками; треті не поспішали і красувалися в повному костюмі, як були під час вистави.

Серед останніх особливу увагу привертав до себе невеликий на зріст чоловік, обтягнутий від грудей до ніг смугастим трико з двома великими метеликами, нашитими на грудях і на спині. По обличчю його, густо замазаному білилами, з бровами перпендикулярно виведеними впоперек лоба, з червоними кружками на щоках, не можна було б сказати скільки йому років, коли б він не скинув з себе парика, як тільки закінчилась вистава, і не відкрив цим широкої лисини, що проходила через усю його голову.

Він помітно обминав товаришів, не встрявав у їх розмови. Він не помічав, як багато хто з них підштовхували ліктем один одного і жартівливо підморгували, коли він проходив мимо.

Побачивши режисера, коли той ввійшов, він відступився, швидко відвернувся і зробив кілька кроків до туалетних; але режисер поспішив перепинити його.

— Едвардсе, подождіть хвилинку; встигнете ще роздягтися — сказав режисер, пильно поглядаючи на клоуна, який спинився, але, видно, зробив це неохоче,— почекайте, прошу вас, мені треба тільки переговорити з фрау Браун... Де мадам Браун? Покличте її сюди... А, фрау Браун! — вигукнув режисер, звертаючись до маленької кульгавої, уже немолодої жінки в салопі, теж немолодих років, і в капелюшку, ще старшому, ніж салоп.

Фрау Браун підійшла не сама: з нею була дівчинка років п'ятнадцяти, худенька, з тонкими рисами обличчя і чудовими виразними очима.

Вона теж була бідно одягнена.

— Фрау Браун,— квапливо заговорив режисер, кидаючи знову допитливий погляд на клоуна Едвардса,— пан директор сьогодні незадоволений вами — або, все одно, вашою донькою; дуже незадоволений!.. Ваша донька впала сьогодні три рази і третій раз так незручно, що перелякала публіку!..

— Я сама злякалась,— тихим голосом промовила фрау Браун,— мені здалося, Мальхен упала на бік...

— А, па-па-лі-па! Треба більше репетирувати, от що! Справа в тому, що так неможливо; одержуючи за вашу доньку сто двадцять карбованців платні на місяць...

— Але, пане режисер, богом свідчуся, у всьому винен кінь; він завжди збивається з такту; коли Мальхен скочила в обрuch, кінь знову перемінив ногу, і Мальхен упала... он усі бачили, всі це саме скажуть...

Усі бачили — це правда, але всі мовчали. Мовчала також і винуватниця цієї розмови; вона ловила нагоду, коли режисер не дивився на неї, і боязко на нього поглядала.

— Справа відома, завжди в таких випадках кінь винний,— сказав режисер.— Проте ваша донька буде на ньому їздити сьогодні ввечері.

— Але вона ввечері не працює...

— Буде працювати, пані! Мусить працювати!..— роздратовано промовив режисер.— Вас немає в розкладі, це правда,— підхопив він, показуючи на писаний лист паперу, привішений до стіни над дошкою, що посипалась крейдою і служила артистам для обтирання підшов перед виходом на арену,— але це все одно; жонглер Лінд несподівано захворів, ваша донька займе його номер.

— Я думала дати їй відпочити сьогодні ввечері,— промовила фрау Браун, зовсім знижуючи голос,— тепер мас-

ляна: грають по два рази на день; дівчинка дуже стомилася...

— На це є перший тиждень посту, пані, і, нарешті, в контракті ясно, здається, сказано: «Артисти зобов'язані грати щодня і заміняти один одного в разі хвороби»... Здається, ясно; і, нарешті, фрау Браун: одержуючи за вашу дочку щомісяця сто двадцять карбованців, соромно, здається, говорити про це; саме соромно!..

Відрубавши так, режисер повернувся до неї спиною. Але перш ніж підійти до Едвардса, він знову обвів його допитливим поглядом.

Пригнічений вигляд і взагалі вся фігура клоуна, з його метеликами на спині і на грудях, не віщували на досвідчене око нічого доброго; вони ясно показували режисерові, що Едвардс вступив у період нудьги, після чого він враз починав пити без просипу; і тоді вже прощай усі розрахунки на клоуна — розрахунки найгрунтовніші, коли взяти до уваги, що Едвардс був у трупі першим сюжетом, першим улюбленцем публіки, першим потішником, який винаходив мало не кожної вистави щонебудь нове, що примушувало глядачів сміятися до упаду і плескати в долоні донестями. Словом, він був душею цирку, його головною окрасою, головною принадою.

Боже мій, що міг би сказати Едвардс у відповідь товаришам, які хвастилися перед ним тим, що їх знала публіка і що вони бували в столицях Європи! Не було цирку в будь-якому великому місті від Парижа до Константинополя, від Копенгагена до Палермо, де б не зустрічали оплесками Едвардса, де б не друкували на афішах його зображення в костюмі з метеликами! Він один міг замінити цілу трупу: був прекрасним наїзником, еквілібристом, гімнастом, жонглером, майстром дресирувати вчених коней, собак, мавп, голубів, — а як клонун, як потішник — не знав собі рівних. Але випадки нудьги у зв'язку з запоем переслідували його всюди.

Все тоді пропадало. Він завжди передчував наближення хвороби; нудьга, що оволодівала ним, була нічим іншим, як внутрішнім усвідомленням марності боротьби; він ставав похмурим, замкнутим. Гнучка, як сталь, людина перетворювалась на ганчірку, — з чого потай раділи його заздрісники і що пробуджувало співчуття в тих з головних артистів, які визнавали його авторитет і любили

його; цих останніх, треба сказати, було небагато. Самолюбство більшості завжди було більшою чи меншою мірою ображене поведженням Едвардса, який ніколи не зважав на ступені і відзнаки; чи перший сюжет, що прибув у трупу з відомим ім'ям, чи простий смертний темного походження,— для нього було однаково. Він явно навіть віддавав перевагу останнім.

Коли він був здоровий, його завжди можна було бачити з якою-небудь дитиною з трупи; якщо дитини не було, він возився з собакою, мавпою, птахом і т. д.; прив'язаність його завжди виникала якось раптово, але надзвичайно сильно. Він завжди віддавався їй тим сильніше, чим більше робився мовчазнішим з товаришами, починав уникати з ними зустрічей і ставав все більш і більш похмурим.

В цей перший період хвороби управління цирку могло ще на нього розраховувати. Вистави не встигали ще втрачати над ним свого впливу. Виходячи з туалетної у трико з метеликами, в рудому парикю, набілений і нарум'янений, з перпендикулярно наведеними бровами, він, видно, ще бадьорився, приєднуючись до товаришів і готуючись до виходу на арену.

Прислухаючись до перших вибухів оплесків, до криків: браво! — до звуків оркестру,— він поступово наче оживав, запалювався, і досить було режисерові крикнути: клоуни, вперед!..— він прожогом вилітав на арену, випереджаючи товаришів; і вже з цієї хвилини, посеред вибухів реготу і палких браво! — безугавно лунали його плаксиві вигуки і швидко, до осліплення, перекидалось його тіло, зливаючись при світлі газу в одне кругове безперервне блискотіння...

Але кінчалась вистава, гасили газ—і все як рукою знімало. Без костюма, без білил і рум'ян Едвардс був тільки нудьгуючою людиною, яка старанно уникала розмов і сучок. Так тривало кілька днів, після чого починалась сама хвороба; тоді нічого вже не допомагало; він про все тоді забував; забував про свої прив'язаності, забував про самий цирк, який, з його освітленою ареною і публікою з її оплесками, містив у собі всі інтереси його життя. Він зникав навіть зовсім з цирку; усе пропивалось; пропивалась зібрана платня, пропивалось не тільки трико з метеликами, але навіть парик і черевики, розшиті блискітками.

Зрозуміло тепер, чому режисер, який стежив ще з початку масниці за дедалі більшим сумом клоуна, поглядав на нього так занепокоєно. Підійшовши до нього і бережно взявши його під руку, він відвів його в сторону.

— Едвардсе,— сказав він, понижуючи голос і цілком дружнім тоном,— сьогодні в нас п'ятниця; залишились субота і неділя — всього два дні! Чому б не переждати, га?.. Прошу вас про це; директор також просить... Подумайте, нарешті, про публіку! Ви знаєте, як вона вас любить!.. Два дні всього,— додав він, підхоплюючи його руку і починаючи розгойдувати її з одного боку в другий.— До речі, ви щось хотіли сказати мені про гутаперчового хлопчика,— підхопив він, мабуть, більше з метою розважити Едвардса, бо йому було відомо, що клоун останнім часом виявляв особливе піклування про хлопчика, що було також ознакою наближення хвороби,— ви говорили, він став наче гірше працювати... Нічого дивного: хлопчик у руках такого дурня, такого йолопа, який може тільки його зіпсувати! Що ж з ним?

Едвардс, не кажучи ні слова, торкнувся долонею крижів, потім поплескав по грудях.

— І там і тут недобре в хлопчика,— сказав він, відводячи вбік очі.

— Проте нам не можна від нього тепер відмовитись; він на афішці; ніким його замінити до неділі; два дні нехай ще працює; потім може відпочити,— сказав режисер.

— Може і не витримати,— глухо заперечив клоун.

— Ви б тільки витримали, Едвардсе! Ви б тільки нас не покинули! — жваво і навіть з ніжністю в голосі підхопив режисер, починаючи знову розгойдувати руку Едвардса.

Але клоун відповів сухим потиском, відвернувся і повагом пішов роздягатися.

Він спинився все ж, коли проходив повз туалетну кімнату гутаперчового хлопчика, або, вірніш, туалетну акробата Беккера, бо хлопчик був тільки його вихованцем. Відчинивши двері, Едвардс ввійшов до малюсінької низької кімнати, розташованої під першою галереєю для глядачів; нестерпно було в ній від задухи і жару; до повітря стайні, розігрітого газом, примішувався запах тютюнового диму, помади і пива; з одного боку красувалось дзеркальце в дерев'яній рамі, обсипаній пудрою; поруч,

на стіні, обклеєній шпалерами, що полопались по всіх щілинах, висіло трико, яке мало вигляд здертої людської шкіри; далі, на дерев'яному гвіздку, стирчала гостроверха повстяна шапка з павиним пером збоку; кілька кольорових камзолів, розшитих блискітками, і частина чоловічого буденного одягу лежали купою у кутку на столі. Меблі доповнювались ще столом і двома дерев'яними стільцями. На одному сидів Беккер — цілковита подоба Голіафа. Фізична сила позначалася в кожному його мускулі, в товстій перев'язі кісток, в коротенькій шиї з надутими венами, в маленькій круглій голові, круто завитій і густо напomadженій. Він здавався не стільки відлитою у форму, скільки вирубаним з грубого матеріалу і при тому прубим інструментом; хоч на вигляд йому було років під сорок, — він здавався важким і незграбним, — обставина, яка нітрохи не перешкоджала йому вважати себе першим краснем у трупі і думати, що коли він з'являється на арені в тілесному трико, він полонить жіночі серця. Беккер скинув уже костюм, але був ще в сорочці і, сидячи на стільці, прохолоджував себе кухлем пива.

На другому стільці сидів, теж завитий, але зовсім голий, білявий і худорлявий хлопчик років восьми. Він не встиг ще прохолонути після вистави; тоненькі його члени і западина посеред грудей подекуди лисніли від поту; голуба стрічечка, що перев'язувала його лоб і тримала його волосся, була зовсім мокра; великі вологі плями поту вкривали трико, що лежало в нього на колінах. Хлопчик сидів непорушно, боязко, наче покараний або чекав покарання.

Він звів очі тоді тільки, коли Едвардс ввійшов до туалетної.

— Чого треба? — неприємно промовив Беккер, поглядаючи не то сердито, не то глузливо на клоуна.

— Та годі, Карле, — відповів Едвардс задобрюючим голосом, і видно було, що йому потрібне було на це деяке зусилля, — ти краще от що: дай-но мені до сьомої години хлопчика; я б погуляв з ним до вистави... Повів би його на площу подивитись на балагани...

Обличчя хлопчика помітно пожвавішало, але він не смів явно цього виявити.

— Не треба, — сказав Беккер, — не пушу; він сьогодні погано працював.

На очах у хлопчика блиснули сльози; глянувши крадькома на Беккера, він поспішив стримати їх, вживаючи всіх своїх сил, щоб той нічого не помітив.

— Він увечері краще працюватиме,— продовжував за-добрювати Едвардс.— Послухай-но, я от що скажу: поки хлопчик охолоне і одягнеться, я велю принести з буфету пива...

— І без того є! — прубо перебив Беккер.

— Ну, як хочеш; а тільки хлопчикові було б веселіше; при нашій роботі скучати не годиться; сам знаєш, веселість додає сили та бадьорості...

— Це вже моя справа! — відрізав Беккер, що був, очевидно, не в настрої.

Едвардс більш не заперечував. Він глянув ще раз на хлопчика, який все ще з великим зусиллям стримувався, щоб не заплакати, похитав головою і вийшов з туалетної.

Карл Беккер допив рештки пива і наказав хлопчикові одягатися. Коли обидва були готові, акробат взяв з стола хлист, свиснув ним у повітрі, крикнув: «марш!» — і, пропустивши вперед вихованця, покрокував по коридору.

Дивлячись, як вони виходили на вулицю, в уяві мимоволі представлялось кволе, неоперене ще курча, якого супроводить величезний відгодований кабан...

Через хвилину цирк зовсім спорожнів; залишалися тільки конюхи, які починали чистити коней до вечірньої вистави.

II

Вихованець акробата Беккера називався гутаперчовим хлопчиком тільки на афішках; справжнє ім'я його було Петя; найправильніше, мабуть, було б назвати його нещасним хлопчиком.

Історія його дуже коротка: та й де ж їй бути довгою і складною, коли йому минув всього восьмий рік!

Втративши матір на п'ятому році свого віку, він добре, проте, пам'ятав її. Зараз бачив він перед собою худу жінку з білявим ріденьким і завжди розпатланим волоссям, яка то голубила його, наповнюючи йому рот усім, що падалось під руку: цибулею, шматком пирога, оселедцем, хлібом,— то нараз, ні з того, ні з сього, накидалася, починала кричати і в той же час шльопала його чим попало і куди попало. А проте, Петя часто згадував матір.

Він, звичайно, не знав подробиць домашньої обстановки. Не знав він, що його мати була не більше не менше, як дуже химерна, хоча і добра, чухонка, яка переходила з сім'ї в сім'ю як кухарка і яку звідусіль гнали, почасти за надмірну влюбливість серця і постійні романтичні пригоди,— почасти за неохайне поводження з посудом, який бився в неї в руках, наче з власної примхи.

Раз якось пощастило їй попасти на хороше місце; вона і тут не витримала. Не минуло двох тижнів, як вона несподівано заявила, що виходить заміж за тимчасово-відпускнуго солдата. Ніякі умовляння не могли похитнути її рішучості. Чухонці, кажуть, взагалі вперті. Але не меншою впертістю відзначався, мабуть, також і жених,— дарма що був з росіян. А втім мотиви з його боку були багато ґрунтовніші. Будучи швейцаром у великому будинку, він міг уже вважати себе до деякої міри людиною осілою, влаштованою. Приміщення під сходами, правда, не відзначалося великими вигодами; стеля зрізалась кутом, так що під її підвищеною частиною ледве могла випростатися висока на зріст людина; але люди живуть і не в такій тісноті; нарешті, квартира дарова, не можна бути вибагливим.

Роздумуючи так, швейцар все ще наче не наважувався, поки не пощастило йому випадково купити за дуже дешеву ціну самовар на Апраксиному дворі. Вагання його при цьому почали ставати на твердіший ґрунт. Справді, возитися з самоваром було якось не чоловічим ділом; машина, очевидно, вимагала іншого двигуна; хазяйка наче сама собою напрошувалась.

Ганна (так звали кухарку) мала в очах швейцара ту особливу перевагу, що, по-перше, була йому вже трохи знайома; по-друге, живучи по-сусідству, через будинок,— вона значною мірою полегшувала переговори і скорочувала, отже, час, дорогий кожному служивому.

Освідчення було зроблене, радісно прийняте, весілля відгуляне, і Ганна переселилась до чоловіка під сходи.

Перші два місяці жилось добре. Самовар кипів зранку до вечора, і пара, проходячи попід одвірками, клубами шугала до стелі. Потім стало якось ні те, ні се; нарешті справа зіпсувалася зовсім, коли настав час родів і потім— хоч-не-хоч— довелося справляти хрестини. Швейцарові наче вперше спало на думку, що він дещо поспішив, зв'язавши себе шлюбними узами. Бувши людиною відвертою,

він прямо висловлював свої почуття. Пішли докори, лайка, зав'язались сварки. Кінчилось тим, що швейцара звільнили з роботи, посилаючись на постійний галас під сходами і крики новонародженого, які непокоїли жильців.

Останнє, без сумніву, було несправедливим. Новонароджений з'явився на світ таким німечним, таким виснаженим, що мало навіть подавав надій прожити до наступного дня: коли б не землячка Ганни, прачка Варвара, яка, як тільки народилося дитя, поспішила підняти його на руки і трясла його доти, поки воно не крикнуло і не заплакало,— новонароджений дійсно міг би виправдати пророкування. До цього треба додати, що повітря під сходами не мало справді настільки цілющих властивостей, щоб за один день відновити сили дитяти і розвинути його легені до такої вже міри, щоб крик його міг когось-небудь непокоїти. Вірніше всього, справа полягала в бажанні позбутися неспокоїних батьків.

Через місяць швейцара викликали в казарми; в цей же вечір всім стало відомо, що його разом з полком відправляють у похід.

Перед розлукою подружжя знову зблизилось; на проводах багато було пролито сліз і ще більше пива.

Але пішов чоловік — і знову почались митарства з підшукуванням роботи. Тепер тільки важче було: з дитиною Ганну майже ніхто не хотів брати. Так з горем пополам протягся рік.

Ганну викликали якось у казарми, об'явили, що чоловіка вбито, і видали їй удовиний паспорт.

Умови її, як кожен легко собі уявить, нітрохи від цього не покращали. Бували дні, коли ні за що було купити оселедця і шматок хліба для себе і для хлопчика; якби не добрі люди, які іноді тикали шматок або картоплину, хлопчик, напевно, зачах би і передчасно помер від виснаження. Доля, нарешті, змилостивилась над Ганною. Завдяки співчуттю землячки Варвари, вона поступила прачкою до хазяїв коркової фабрики, що містилася над Чорною річкою.

Тут справді можна було зітхнути вільніше. Тут хлопчик нікому не заважав; він міг усюди ходити за матір'ю і чіплятися за її поділ, скільки було душі завгодно.

Особливо хороше було літом, коли надвечір робота на фабриці припинялась, шум стихав, робочий люд розходився, залишались тільки жінки, які служили у

господарів. Натомлені роботою і денною спекою, жінки спускались на поміст, сідали на лавки, і починались на дозвіллі нескінченні балачки, пересипані жартами та сміхом.

В запалі розмови рідко яка з присутніх помічала, як прибережні верби поступово оповивались тінню і в той же час все яскравіше і яскравіше багрянів захід; як несподівано виривався з-поза рогу сусідньої дачі скісний промінь сонця; як раптово охоплені ним верхівки верб і краї парканів відбивалися разом з хмарою в заснулій воді і як одночасно з цим над водою і в теплому повітрі появлялись полчища комарів, що неспокійно снували зверху вниз, провіщаючи таку ж хорошу погоду і на завтрашній день.

Цей час безперечно був кращим у житті хлопчика — тоді ще не гутаперчового, а звичайного, якими бувають усі хлопчики. Скільки разів потім розповідав він про Чорну річку клоунові Едвардсу. Але Петя говорив швидко і з захопленням; Едвардс ледве розумів по-російськи; звідси виникало завжди багато непорозумінь. Думаючи, що хлопчик розповідає йому про якийсь чарівний сон, і не знаючи, що відповідати йому, Едвардс обмежувався тим звичайно, що пестливо проводив йому долонею по голівці низу вгору і добродушно посміхався.

І так жилося Ганні непогано; але минув рік, другий, і раптом, зовсім знову несподівано, об'явила вона, що виходить заміж. «Як? Що? За кого?» почулося з усіх боків. На цей раз жених був підмайстром з кравців. Як, де познайомилися, — ніхто не знав. Всі тільки ахнули, побачивши жениха, — людину на зріст з наперсток, скулену, з обличчям жовтим, як печена цибулина, до того ще трохи кульгаву на ліву ногу, — ну, словом, як-то кажуть — зовсім замухрижку.

Ніхто абсолютно нічого не розумів. Найменше, звичайно, міг зрозуміти Петя. Він гірко плакав, коли його забирали з Чорної річки і ще голосніше заривав на матеріному весіллі, коли наприкінці гулянки один з гостей схопив вітчима за галстук і почав душити його, тимчасом як мати з криком кинулася розбороняти їх.

Не минуло й кількох днів, і настала вже черга Ганни пожалкувати, що так поспішно зв'язала себе шлюбними вузами. Але діло було зроблене, кається було пізно. Кравець проводив день у майстерні; надвечір тільки повер-

тався він у свою комірчину, завжди в товаристві приятелів, серед яких найлюбимішим другом був той, який збирався задушити його на весіллі. Кожен приносив по черзі горілки, і починалась пиятика, яка закінчувалась звичайно бійкою. Тут діставалось завжди Ганні, попадало також між іншим і хлопчиків. Справжня була каторга! Найгіршим для Ганни було те, що чоловік чомусь не злюбив Петю; він скося дивився на нього з першого дня; при кожній нагоді він умудрявся зачепити його, і як тільки напивався, погрожував утопити його в ополонці.

Кравець пропадав по кілька днів підряд, тому гроші всі пропивались і не було за що купити хліба; Ганна, щоб прохарчувати себе і дитину, ходила на поденну роботу. На цей час лишала вона хлопчика на стареньку жінку, що жила в одному з нею будинку, влітку бабуся продавала яблука, взимку торгувала на Сінній вареною картоплею, старанно прикриваючи казанок ганчіркою і вмощуючись на ньому дуже вигідно, коли надворі було надто холодно. Вона всюди тягала за собою Петю, який любив її і називав бабусяю.

Через кілька місяців чоловік Ганни зовсім пропав; одні говорили, що бачили його в Кронштадті; інші запевняли, що він потай обміняв паспорт і переселився на проживання в Шліссельбург, або, як частіше говорили, в «Шлюшино».

Замість того щоб вільніше зітхнути, Ганна остаточно тоді заморочилась. Вона зробилась якоюсь очманілою, обличчя її змарніло, в очах появилсь неспокій, груди запали, сама вона страшенно схудла; до жалюгідного її вигляду треба ще те додати, що вся вона обносилась, нічого було ні одягати, ні закласти; її вкривало саме лахміття. Нарешті якось і вона раптом зникла. Випадково довідались, що поліція підняла її на вулиці в знесиленому від голоду стані. Її відвезли в лікарню. Землячка її, прачка Варвара, якось відвідавши її, розповіла знайомим, що Ганна перестала пізнавати знайомих і не сьогодні-завтра віддасть богові душу.

Так і трапилось.

Серед спогадів Петі залишився також день похорону матері. Останнім часом він мало з нею бачився і тому відвик трохи; проте він жалів її і плакав,— хоча, треба сказати, більше плакав від холоду. Був лютий січневий ранок; з низького похмурого неба сипав дрібний сухий сніг;

гнаний поривами вітру, він колов обличчя, мов голками, і хвилями біг далі по мерзлій дорозі.

Петя, ідучи за домовиною між бабусею і прачкою Варварою, відчував, як нестерпно щемлять пальці на руках і на ногах; йому, між іншим, і без того важко було поспівати за супутницями; одяг на ньому був підібраний випадково: випадкові були чоботи, в яких його ноги вільно бовталися, як у човнах; випадковою була каптаніна, яку не можна було б надіти, якби не підняли йому фалди і не заткнули їх за пояс; випадковою була шапка, випрошена у двірника; вона сховилини насувалась на очі і заважала Петі бачити дорогу. Пізнавши потім, що таке втома ніг і спини, він все-таки пам'ятав, як він натупався тоді, проводжаючи небіжчицю.

Повертаючись з кладовища, бабуся і Варвара довго говорили про те, куди тепер подіти хлопчика. Він, звичайно, солдатський син, і треба влаштувати його по закону, куди слід; але як це зробити? До кого треба звернутися? Хто, нарешті, стане бігати і клопотатися? На це могли позитивно відповісти тільки вільні від роботи і до того ж практичні люди. Хлопчик продовжував жити, по-невіряючись по різних кутках і бабусях. І невідомо, чим би завершилась доля хлопчика, якби знову не втрутилася прачка Варвара.

III

Заходячи до «бабусі» і зустрічаючи в неї хлопчика, Варвара брала його іноді на кілька днів до себе.

Жила вона на Моховій вулиці в підвальному поверсі, у другому дворі великого будинку. У цьому ж дворі, тільки вище, мешкало кілька чоловік з трупи сусіднього цирку; вони займали ряд кімнат, які сполучались темним боковим коридором. Варвара знала всіх дуже добре, бо завжди прала в них білизну. Підіймаючись до них, вона часто брала з собою Петю. Усім була відома його історія; всі знали, що він круглий сирота, без роду і племені. В розмовах Варвара не раз висловлювала думку, що от було б добре, коли б хто-небудь з панів зглянувсь і взяв сироту у навчання. Однак ніхто не наважувався, усім, мабуть, досить було і своїх турбот. Одна тільки особа не говорила ні так, ні ні. Часами особа ця навіть пильно поглядала на хлопчика. Це був акробат Беккер.

Очевидно, між ним і Варварою велись одночасно якісь тайні і ясніші переговори з цього приводу, бо одного разу, підкарауливши, коли всі пани пішли на репетицію і в квартирі залишився тільки Беккер, Варвара спішно повела Петю нагору і прямо зайшла з ним у кімнату акробата.

Беккер наче чекав на когось. Він сидів на стільці, покурюючи з фарфорової люльки з вигнутим чубуком, увішаним китичками; на голові в нього красувалась плоска, розшита бісером шапочка, зсунута набік; на столі перед ним стояли три пляшки пива — дві порожні, одна щойно почата.

Роздуте обличчя акробата і його шия, гладка, як у бика, були червоні; самовпевнений вигляд і осанка не залишали сумніву, що Беккер навіть тут, у себе дома, був весь сповнений свідомості своєї краси. Товариші, мабуть, глузували з нього тільки з задрощів.

За звичкою причепурюватися перед публікою, він прибрав позу, навіть коли прийшла прачка.

— Ну ось, Карле Богдановичу... ось хлопчик!..— промовила Варвара, виставляючи вперед Петю.

Треба відзначити, вся розмова відбувалась дивною якоюсь мовою, Вавара калічила слова, вимовляючи їх на чухонський лад; Беккер швидше мугикав, ніж говорив, підшукуючи російські слова, які виходили в нього не то німецькими, не то зовсім невідомого походження.

А все-таки вони розуміли одне одного.

— Добре,— сказав акробат,— але я так не можна; треба роздягати малшик.

Петя до цього часу стояв непорушно, боязко поглядаючи на Беккера; з останнім словом він відкинувся назад і міцно вхопився за спідницю прачки. Але коли Беккер повторив свою вимогу і Варвара, повернувши хлопчика до себе обличчям, почала роздягати його, Петя судорожно вхопився за неї руками, почав кричати і битися, як курча під ножом кухаря.

— Чого ти? Ото ж який, справді, дурненький! Чого злякався?.. Роздягнись, голубе, роздягнись... нічого, дивись ти, дурний, який!..— повторила прачка, намагаючись розчепити пальці хлопчика і в той же час поспіхом розстібаючи гудзики на його панталонах.

Але хлопчик рішуче не давався: охоплений чомусь страхом, він крутився, як в'юн, корчився, тягнувся до підлоги, наповнюючи всю квартиру криками.

Карл Богданович втратив терпіння. Поклавши на стіл люльку, він підійшов до хлопчика і, не звертаючи уваги на те, що той став ще сильніше борсатися, швидко обхопив його руками. Петя не встиг опам'ятатися, як уже відчув себе міцно стиснутим між товстими колінами акробата. Акробат в одну мить зняв з нього сорочку і панталони; після цього він підняв його, як соломинку і, поклавши голого поперек колін, почав обмацувати йому груди і боки, натискаючи великим пальцем на ті місця, які не зразу здавались йому задовільними, і посилаючи шльопанця щоразу, як хлопчик корчився, заважаючи йому продовжувати операцію.

Праці було жаль Петю; Карл Богданович дуже вже щось сильно надавлював і тиснув; але, з другого боку, вона боялася заступитись, бо сама привела хлопчика і акробат обіцяв взяти його на виховання, якщо він буде придатним. Стоячи перед хлопчиком; вона поспішно витирала йому слези, умовляючи не боятися, переконаючи, що Карл Богданович нічого поганого не зробить,— тільки подивиться!

Але, коли акробат несподівано поставив хлопчика на коліна, повернувши його до себе спиною і почав вигинати йому назад плечі, знову натискуючи пальцями між лопатками, коли голі худенькі груди дитини враз випнулися ребрами вперед, голова його відкинулася назад і весь він наче завмер від болю і жаху,— Варвара не могла вже витримати: вона кинулася відбирати його. Проте перш ніж вона встигла це зробити, Беккер передав їй Петю, який зараз же прийшов до пам'яті і тільки все ще тремтів, захлинаючись від сліз.

— Годі, голубчику, годі!.. Бачиш, нічого з тобою не зробили! Карл Богданович хотів тільки оглянути тебе...— повторювала прачка, намагаючись всіляко приголубити дитину.

Вона глянула нишком на Беккера; той хитнув головою і налив нову склянку пива.

Через два дні праці треба вже було пустити в діло хитрість, коли довелось остаточно передавати хлопчика Беккерові. Тут не вплинули ні нові ситцьові сорочки, що Варвара купила за свої гроші, ні м'ятні пряники, ні переконування, ні ласки. Петя боявся кричати, бо передача відбувалася в знайомій нам кімнаті; він міцно припадав заплаканим обличчям до подолу прачки і розпачливо, як

несамовитий, чіплявся за її руки щоразу, коли вона робила крок до дверей, з тим щоб покинути його самого з Карлом Богдановичем.

Нарешті все це надокучило акробатові. Він ухопив хлопчика за комір, відірвав його від спідниці Варвари і, як тільки двері за нею захлопнулися, поставив його перед собою і велів йому дивитись собі прямо у вічі.

Петя продовжував тремтіти, як у лихоманці. Риси його худенького, хворобливого обличчя якось зморщувались; в них проступало щось жалібне, кволе, як у маленького дідка.

Беккер взяв його за підборіддя, повернув його до себе обличчям і повторив наказ.

— Ну, малшик, слущ,— сказав він, погрожуючи вказівним пальцем перед носом Петі,— коли ти хочу там... (він показав на двері),— то буде тут!! (він показав трохи нижче спини),— und fest! und fest!!¹ — додав він, випускаючи його з рук і допиваючи рештки пива.

Цього ж ранку він повів його в цирк. Там все метушилось і поспішно вкладалось.

На другий день труп з усім своїм багажем, людьми і кіньми перекочувувала на літній сезон у Ригу.

В першу хвилину нові і різноманітні враження швидше лякали Петю, ніж пробуджували в нього цікавість. Він забився в куток і, як дике звірятко, дивився звідти, як мимо нього бігали, перетягуючи невідомі йому предмети. Декому впала в очі білява голівка незнайомого хлопчика; та чи ж до того було! І всі проходили мимо.

Ця остання обставина дещо підбадьорила Петю; намітивши очима той чи інший куток, він ловив хвилину, коли біля нього нікого не було, і швидко-швидко перебігав до наміченого місця.

Так поступово добрався він до стаень. Матінко моя, скільки було там коней! Спини їх, лисніючи при світлі газу, витягувались рядами, що губилися в густій темряві, яка сповнювала глибину склепінь стайні; Петю особливо вразив вигляд кількох коників, майже таких завбільшки, як і він сам.

Усі ці враження були такі сильні, що вночі він кілька разів скрикував і прокидався; але, не чуючи біля себе

---

¹ І міцно! і міцно!! (нім.).

нічого, крім густого хропіння свого хазяїна, він знову засинав.

Протягом десяти днів, коли трупа переїжджала до Риги, Петя був залишений на самого себе. У вагоні його оточували тепер уже не зовсім чужі люди; до багатьох з них він встиг уже придивитися; багато які з них були веселі, жартували, співали пісні і не викликали в ньому страху. Знайшлися навіть такі, як клоун Едвардс, який, проходячи мимо, завжди гладив його по щіці; якимось навіть одна з жінок дала йому скибочку апельсина. Словом, він починав потроху звикати, і було б йому навіть добре, коли б узяв його до себе хтось інший, тільки не Карл Богданович. До нього ніяк він не міг звикнути; при ньому Петя враз замовкав, весь якимось зіщулювався і думав про те тільки, як би не заплакати...

Особливо важко стало йому, коли почалось навчання. Після перших спроб Беккер переконався, що не помилився в хлопчиків; Петя був легкий, як пух, і гнучкий у суглобах; невистачало, звичайно, сили в мускулах, щоб керувати цими природними якостями; але біди в цьому ще не було. Беккер не сумнівався, що сила набудеться від вправ. Він міг почасти навіть тепер переконатися в цьому на вихованцеві. Через місяць після того, як він кожного ранку і вечора, посадивши хлопчика на підлогу, примушував його пригинатися головою до ніг, Петя міг виконувати такий маневр сам по собі, без допомоги наставника. Незрівнянно важче було йому перегинатися назад і торкатися п'ятками потилиці; мало-помалу він все ж і до цього почав звикати. Він спритно також починав стрибати з розгону через стілець, але тільки, коли після стрибка Беккер вимагав, щоб вихованець, перескочивши на другий бік стільця, падав не на ноги, а на руки, залишаючи ноги в повітрі,—останнє рідко вдавалось; Петя летів сторчма, падав на обличчя або на голову, ризкуючи звихнути собі в'язи.

А втім невдача або ушиб — це була тільки половинна лиха; друга половина, багато важча, полягала в стусанах, якими щоразу наділяв його Беккер, забуваючи, що вправами такого роду він швидше міг сприяти розвиткові своїх мускулів, які і без того були в нього в надійному порядку.

Мускули хлопчика лишалися все ще слабенькими. Вони, очевидно, потребували посиленого підкріплення.

В кімнату, що займав Беккер, принесли двійчасту розсувну драбину; поперек її шаблів на деякій висоті від підлоги клалась горизонтально палиця. По команді Беккера Петя повинен був з розгону вхопитися руками за палицю і потім лишатись таким чином навису, спочатку п'ять хвилин, потім десять,— і так щодня по кілька прийомів. Різноманітність полягала в тому, що іноді доводилось просто тримати себе навису, а іноді, придержуючись руками за палицю, треба було відкидатися назад всім тубом і пропускати ноги між палицею і головою. Мета вправи полягала в тому, щоб причепитися кінцями носків до палиці, несподівано пустити руки і лишатися висіти на самих носках. Трудність головним чином полягала в тому, щоб у той час, коли ноги були вгорі, а голова внизу,— обличчя повинно було зберігати щонайприємніший, усміхнений вираз; це останнє робилось з метою хорошого враження на публіку, яка ні в якому разі не повинна була підозрівати труднощів при напруженні мускулів, болю в суглобах плечей і судорожного стискання в грудях.

Досягнення таких результатів супроводилося часто таким надривним дитячим верещанням, такими криками, що товариші Беккера вривались до нього в кімнату і відбирали з рук його хлопчика.

Починалась лайка і сварка, після чого Петі бувало іноді ще гірше. А втім, іноді таке стороннє втручання кінчалось миролюбніше.

Так було, коли приходив клоун Едвардс. Він звичайно уладжував справу закускою і пивом. У товариській розмові, яка потім починалась, Едвардс намагався щоразу довести, що метод навчання Беккера нікуди не годиться, що страхом і побоями нічого не візьмеш не тільки з дітьми, а навіть при навчанні собак і мавп; що страх породжує звичайно боязкість, а боязкість — перший ворог гімнаста, тому, що відбирає в нього впевненість і відвагу; без них можна тільки витягнути собі сухі жили, скрутити шию або перебити хребці на спині.

Як приклад, згадувався акробат Різлей, який так настрахав своїх дітей перед виставою, що коли довелось підкинути їх ногами в повітря, діти разів два перекутилися у просторі і тут же прямісінько і гепнули на підлогу.

— Кинулись підіймати,— підхопив Едвардс, роблячи

виразні жести,— підняли, глядь: обоє fertig¹, готові! В обох душа геть! Дурень Різлей потім застрелився з горя,— але що ж з цього? Дітей своїх все-таки не воскресив: fertig! fertig!..

І дивна річ: щоразу як Едвардс, збуджений розмовою і ливом, починав тут же показувати, як треба робити ту чи іншу штуку, Петя виконував вправу з великою спритністю і охотою.

У групі всі вже знали вихованця Беккера. Останнім часом він дістав йому з гардероба костюм клоуна і, набілюючи йому обличчя, нашльопуючи рум'янами два ляпки на щоках, виводив його під час вистави на арену; іноді, для проби, Беккер несподівано підіймав йому ноги, примушуючи його пробігти на руках по піску. Петя напружував тоді всі свої сили; але часто вони зраджували його; пробігши на руках деяку відстань, він враз слабнув у плечах і тикався головою в пісок,— чим викликав завжди веселий сміх у глядачів.

Під керуванням Едвардса він зробив би, безперечно, більше успіхів; у руках Беккера дальший розвиток, очевидно, затримувався. Петя все ще боявся свого наставника, як і першого дня. До цього починало примішуватися інше почуття, в якому не міг він розібратися, але яке поступово зростало в ньому, гнітило його думки і почуття, примушуючи гірко плакати ночами, коли, лежачи на сінничку, прислухався він до хропіння акробата.

І нічого, нічого Беккер не робив, щоб хоч трохи прихилити до себе хлопчика. Навіть у тих випадках, коли хлопчикові вдавалася яка-небудь штука, Беккер ніколи не звертався до нього з ласкавим словом; він обмежувався тим, що поблажливо поглядав на нього з висоти свого величезного тулуба.

Проживши з Петею кілька місяців, він наче взяв його напередодні. Завиваючись старанно щодня в перукаря цирку, Беккерові, очевидно, байдуже було, що з двох сорочок, подарованих прачкою Варварою, лишилося лахміття, що білизна на тілі хлопчика носилась іноді без переміни по два тижні, що його шия і вуха були не вимиті, а чоботята просили каші і черпали вуличну грязь і воду. Товариші акробата, і більш за інших Едвардс,— часто докоряли йому за це; у відповідь Беккер нетерпляче по-свистував і ляскав хлистиком по панталонах.

¹ Готові (нім.).

Він не переставав навчати Петю, продовжуючи карати кожного разу, коли виходило щось негаразд. Він робив навіть гірше.

Одного разу, коли трупа повернулася вже до Петербурга, Едвардс подарував Петі цуценя. Хлопчик був захоплений, він носився з подарунком по стайні і коридорах, усім його показував і раз у раз цілував його в мокру рожеву мордочку.

Беккер, розгніваний під час вистави тим, що його публіка не викликала, повертався у внутрішній коридор; побачивши цуценя в руках Петі, він вирвав його і носком черевика кинув убік. Цуценя вдарилося голівкою об суміжну стіну і тут же впало, витягнувши лапки.

Петя заридав і кинувся до Едвардса, який виходив у цю хвилину з туалетної.

Беккер, роздратований до краю тим, що довкола почувлась лайка,— одним рухом відштовхнув Петю від Едвардса і з розмаху дав йому ляпаса.

— Schwein¹ Швиня!.. Тьху!..— сказав Едвардс, відплювуючись з обуренням.

Та що вже далі розповідати!

Незважаючи на легкість і гнучкість, Петя був, як ми сказали вище, не стільки гутаперчовим, скільки нещасним хлопчиком.

IV

Дитячі кімнати в будинку графа Листомирова розміщались на південь і виходили в сад. Чудове було приміщення! Кожного разу, як сонце було на небі, його проміння з ранку до заходу світило у вікна; тільки в нижній частині вікна завішувались голубими тафтяними завісками, щоб уберегти дитячий зір від зайвого світла. З цією ж метою по всіх кімнатах розісланий був килим також голубого кольору і стіни оклеєні були не дуже світлими шпалерами.

В одній з кімнат уся нижня частина стін була буквально заставлена іграшками; вони групувались тим різноманітніше і мальовничіше, що в кожного з дітей було своє окреме відділення.

Барвисті англійські розмальовані зошити і книжки, ліжечка з ляльками, картинки, комоди, маленькі кухні, фарфорові сервізи, овечки і собачки на котушках —

¹ Свиня (нім.).

позначали володіння дівчаток; столи з олов'яними солдатами, картонна трійка сивих коней, з страшенно вираженими очима, увішана балабончиками і запряжена в коляску, великий білий цап, козак верхи, барабан і мідна труба, звуки якої доводили завжди до відчаю англійку міс Блікс,— позначали володіння чоловічої статі. Ця кімната так і називалась «гральною кімнатою».

Поруч була учбова кімната; далі спальня, вікна якої були завжди закриті занавісами, які трохи підняті були там тільки, де крутилась вентиляційна зірка, що очищала повітря. З неї, не піддаючи себе різкій переміні повітря, можна було прямо пройти у вбиральню, теж вистелену килимом, але обшиту в нижній її частині клейонкою; з одного боку був великий умивальний мармуровий стіл, уставлений крупним англійським фаянсом; далі блискотіли білизною дві ванни з мідними кранами, що зображали лебедині голівки; поруч височіла груба з кахляною шафою, завжди наповнена рушниками, що зогрівалися. Ближче, по клейончатій стіні висів на тасьмах цілий ряд маленьких і великих губок, якими міс Блікс кожного ранку і вечора обмивала з голови до п'ят дітей, викликаючи почервоніння їх ніжного тіла.

У середу, на масниці в гральній кімнаті було особливо весело. Її наповнювали захоплені дитячі крики. Нічого дивного; ось що було тут між іншим сказано: «Дітоньки, ви з самого початку масляної були слухняні і милі; сьогодні в нас середа; якщо ви будете так продовжувати, вас у п'ятницю ввечері візьмуть у цирк!»

Ці слова сказала тітка Соня,— сестра графині Листомирової,— дівчина років тридцяти п'яти, дуже чорнява, з вусиками, ледь помітними, але з чудесними східними очима, незвичайної доброти і лагідності; вона завжди носила чорне плаття, думаючи хоч цим трохи приховати повноту, яка починала їй набридати. Тітка Соня жила в сестри і присвятила життя її дітям, яких любила всім запасом почуттів, що не мали нагоди витратитися і зібралися з надміром у її серці.

Не встигла вона промовити свою обіцянку, як діти, які слухали спочатку дуже уважно, прожогом накинулися на неї: хто чіплявся за її плаття, хто силкувався вилізти на її коліна, хто встиг обхопити її шию і осипав обличчя поцілунками; осада супроводилась такими шумними оваціями, такими криками радості, що міс Блікс ввійшла в

одні двері, в другі вбігла молода швейцарка, запрошена в дім як учителька музики для старшої доньки; за ними появилася мамка, яка тримала новонародженого, закутаного в ковдру з мереживними обшивками, що спадали до підлоги.

— What is going on here?..¹ здивовано запитала міс Блікс.

Це була манірна висока дама, з надмірно випнутими грудьми, червоними щоками, ніби закапаними сургучом, і червоною шиєю бурякового відтінку.

Тітка Соня пояснила їм причину радості.

Залунали знову вигуки, знову крики, що супроводились стрибками, піруетами й іншими більш-менш виразними виявами радості. В цьому пориві дитячої веселості всіх найбільше здивував Паф—п'ятирічний хлопчик, єдиний чоловічий нащадок фамілії Листомирових; хлопчик був завжди таким вайлуватим і апатичним, але тут, під враженням розповідей і того, що його ждало в цирку,— він раптом кинувся рачкувати, підняв ліву ногу і, страшно викручуючи язик на شوку, поглядаючи на присутніх своїми киргизькими оченятами, почав зображати клоуна.

— Міс Блікс! Підніміть його, підніміть швидше,— йому кров прилле до голови! — промовила тітка Соня.

Нові вигуки, нове скакання навколо Пафа, який нізащо не хотів вставати і вперто піднімав то одну ногу, то другу.

— Діти, діти... досить! Ви, здається, не хочете більше бути розумними... Не хочете слухатись...— говорила тітка Соня, роздосадувана головним чином за те, що не вміла сердитися. Ну, не могла вона цього зробити,— не могла,— не могла і все!

Вона дуже любила «своїх дітей», як сама висловлювалась. Дійсно, треба сказати, діти були дуже милі.

Старшій дівчинці, Вірочці, було вже вісім років; після неї йшла шестирічна Зіна; хлопчикові було, як сказано, п'ять років. Його охрестили Павлом; але хлопчик діяв одне за одним різні прізвиська: Бєбі, Пузир, Бутуз, Булка і, нарешті, Паф,— прізвисько, яке так і залишилось. Хлопчик був пухлий, коротенький, з рихлим білим тілом, наче сметана, надзвичайно флегматичної, спокійної вдачі, з кулястою головою і круглим обличчям, на якому єдиною помітною рисою були маленькі киргизькі оченята, які цілком розкривалися тільки тоді, коли пода-

¹ Що тут робиться?.. (англ.).

вались страви або говорили про їжу. Оченята, які взагалі дивилися сонливо, проявляли також пожвавлення і неспокій вранці і ввечері, коли міс Блікс брала Пафа за руку, виводила його у ванну кімнату, роздягала його до гола і, поставивши на клейонку, починала енергійно його мити величезною губкою, дуже насиченою водою; коли міс Блікс, закінчуючи таку операцію, клала губку на голову хлопчика і, міцно натиснувши губку, пускала струмені води по тілу, яке перетворювалось зараз же з білого в рожеве,— оченята Пафа не тільки звужувались, але й пропускали потоки сліз, і разом з тим виходив з грудей його тоненький-тоненький писк, який не мав нічого роздратованого, але подібний був швидше до писку ляльок, яких примушують кричати, натискуючи їм живіт. Зрештою цим невинним писком все і закінчувалось. Коли губка зникла, Паф враз замовкав, і вже потім міс Блікс могла обтирати його скільки завгодно зігрітим кошлатим рушником, могла закутувати йому голову, могла м'яти і тормошити його,— Паф виявляв так само мало опору, як шматок здобного тіста в руках пекаря. Він часто навіть засинав між теплими кошлатими рушниками, перш ніж міс Блікс встигала вкласти його в ліжко, обтягнуте довкола сіткою і завішане серпанковим пологом з голубим бантом на маківці.

Не можна сказати, що хлопчик цей був особливо цікавий; але не можна було не спинитися на ньому, бо він був тепер єдиним чоловічим нащадком роду графів Листомирових і, як справедливо іноді говорив його батько, задумливо дивлячись вдалину і меланхолійно опускаючи голову набік: «Міг,— хто знає? — міг відігравати в майбутньому велику роль у вітчизні!»

Визначати наперед майбутнє взагалі важко, але, як би там не було, з тієї хвилини, як обіцяли виставу в цирку, старша донька, Вірочка, вся перетворилась на увагу і пильно стежила за поведінкою сестри і брата.

Ледве-ледве починалася між ними ознака розладу,— вона швидко до них підбігала, озираючись у той же час на величну міс Блікс, починала швидко-швидко шептати щось Зізі і Пафу і, по черзі цілуючи то одного, то другу, встигала завжди встановити між ними мир і згоду.

Ця Вірочка була у всіх відношеннях чудова дівчинка; тоненька, ніжна і разом з тим свіжа, як тільки що знесене

яечко, з голубими жилками на скронях і шиї, з легким рум'янцем на щоках і великими сіроголубими очима, що дивилися з-під довгих вій якось завжди прямо, не по роках уважно; але найкращою прикрасою Вірочки було її попелясте волосся, м'яке, як найтонший шовк, і таке густе, що міс Блікс довго билась ранками, перш ніж могла дати належний лад йому. Паф міг, безперечно, бути любимцем батька і матері, як майбутній єдиний представник іменитого роду,— але Вірочка, можна сказати, була любимицею всіх рідних, знайомих і навіть прислуги; крім її миловидності, її любили за незвичайну лагідність вдачі, виняткову відсутність капризів, привітність, доброту і якусь особливу чуйність і тямущість. Ще в чотири роки вона з найсерйознішим виглядом заходила у вітальню і, скільки б не було там сторонніх осіб, прямо і весело йшла до кожного, подавала руку і підставляла щоку. До неї навіть особливо якось ставилися, інакше, ніж до інших дітей. Всупереч давно прийнятому звичаєві в сім'ї графів Листомирових давати різні скорочені і більш-менш фантастичні прізвиська дітям,— Вірочку інакше не називали як її справжнім ім'ям. Вірочка була — Вірочкою і лишалася.

Що й казати, в неї, як і у всякого смертного, були свої слабості, вірніше, була одна слабкість; але й вона ніби швидше була гармонійним доповненням до її характеру і зовнішності. Слабкість Вірочки, яка полягала в складанні байок і казок, проявилася вперше, коли їй минув шостий рік. Ввійшовши одного разу до вітальні, вона при всіх несподівано заявила, що склала маленьку байку, і тут же, нітрохи не хвилюючись, з цілком переконаним виглядом почала розповідати історію про вовка і хлопчика, роблячи очевидні зусилля, щоб деякі слова виходили в риму. З того часу одна байка заміняла другу і, незважаючи на заборону графа і графині збуджувати розповіданням казок уяву і без того вже вразливої і нервової дівчинки, Вірочка продовжувала робити свої імпровізації. Міс Блікс не раз мусила вночі підводитися з ліжка, почувши якийсь дивний шепіт, що доносився з-під серпанкового пологу над ліжком Вірочки. Переконавшись, що дівчинка, замість того, щоб спати, вимовляє якісь незрозумілі слова, англійка робила їй суворе зауваження, наказуючи заснути негайно,— наказ, який Вірочка зараз же виконувала з властивою їй покірливістю.

Словом, це була та сама Вірочка, яка, прибігши якось у вітальню і заставши там відомого нашого поета Тютчева, який сидів разом з матір'ю, нізащо не хотіла погодитися, що сивий цей дідусь міг складати вірші; марно запевняли мати і сам Тютчев,— Вірочка стояла на своєму; поглядаючи недовірливо на дідуса своїми великими голубими очима, вона повторювала:

— Ні, мамо, цього не може бути!..

Помітивши нарешті, що мати починає сердитись, Вірочка глянула боязко їй в обличчя і промовила крізь сльози...

— Я думала, мамо, що вірші складають тільки ангели...

З самої середини, коли була обіцяна вистава в цирку, до четверга, завдяки нижній дбайливості Вірочки, її вмінню розважати сестру і брата, обоє поводитися зразково. Особливо важко було справитися з Зізі — дівчинкою хворобливою, замороженою ліками, серед яких трісковий жир відігравав важливу роль і був завжди приводом до істеричних ридань і капризів.

У четвер на масляній — тітка Соня зайшла в гральну кімнату. Вона заявила, що оскільки діти були розумні, вона проїздом у місто хоче купити їм іграшок.

Радісні вигуки і лункі поцілунки знову наповнили кімнату. Паф теж пожвавішав і заморгав своїми киргизькими оченятами.

— Ну добре, добре,— сказала тітка Соня,— все буде по-вашому: тобі, Вірочко, робочий ящик,— ти знаєш, папа і мама не дозволяють тобі читати книжок; тобі, Зізі, ляльку...

— Яка б кричала! — вигукнула Зізі.

— Яка б кричала! — повторила тітка Соня,— ну, а тобі, Паф, тобі що? Що ти хочеш?

Паф задумався.

— Ну говори ж, що тобі купити?..

— Купи... купи собачку — тільки без бліх!.. — несподівано додав Паф.

Одностайний регіт був відповіддю на таке побажання. Сміялась тітка Соня, сміялась мамка, сміялась навіть бундючна міс Блікс, яка звернулася, проте, зараз же до Зізі і Вірочки, що почали скакати навколо брата і, заливаючись сміхом, стали тормозити майбутнього представника роду.

Після цього всі знову повисли на шиї доброї тітки і до червоного зацілували їй шию і щоки.

— Ну, досить, досить,— ласкаво посміхаючись, сказала тітка,— добре; я знаю, що ви мене любите; і я люблю вас дуже... дуже... дуже!.. Отже, Паф, я куплю тобі собачку... Будь тільки розумний і слухняний; вона буде без бліх!..

V

Настала, нарешті, п'ятниця, якої так нетерпляче чекали.

За чверть години до сніданку тітка Соня ввійшла в «маленьку» їдальню, яку так називали, щоб відрізнити її від великої, де давались іноді звані обіди. Їй сказали, що граф і графиня вже пройшли туди з своїх туалетних.

Графиня сиділа у великому кріслі, присуненому до стола, заставленого на одному кінці срібним чайним сервізом з самоваром, який шумів. Старий буфетник, важний, як розжирілий банкір, але з котячими прийомами витонченого дипломата, тихо походжав навколо стола, поглядаючи чи все на ньому в порядку. Два інші лакеї, схожі на членів англійського парламенту, вносили страви, прикриті срібними кришками.

Граф задумливо походжав у віддаленні біля вікон.

— Чи добре ми робимо, однак, що посилаємо дітей у цирк,— промовила графиня, звертаючись після перших привітань до тітки Соні і в той же час крадькома поглядаючи на чоловіка.

— Чому ж? — весело заперечила тітка, сідаючи біля самовара,— я дивилась афішку, сьогодні не буде пострілів, нічого такого, що б могло налякати дітей,— наші дітки були справді такі милі... не можна ж їх не побалувати! До того ж радість ця була їм обіцяна.

— Усе це так,— зауважила графиня, знову поглядаючи на чоловіка, який підійшов у цю хвилину до стола і зайняв своє звичайне місце,— але я завжди боюсь цих видовищ... наші діти особливо такі нервові, такі вразливі...

Останнє зауваження супроводилось новим поглядом, спрямованим на графа. Графині, очевидно, хотілося знати думку чоловіка, щоб потім не вийшло звичайного висновку, що все в домі твориться без його поради і відома.

Але граф і тут нічого не сказав.

Він взагалі не любив кидати пустих слів. Він належав

швидше до осіб думаючих, мислячих,— хоча треба сказати, що важко було зробити висновок про точний характер його думок, бо він більше обмежувався натяками на різні ідеї, ніж на їх розвиток. При найменшому запереченні граф найчастіше спинявся навіть на напівдумці і ніби говорив самому собі: «Не варто!» Він звичайно відходив убік, нервово пощипуючи ріденькі вуса і поринаючи в сумну задумливість.

Проте задумливий настрій графа відповідав якнайбільше його зовнішньому виглядові, надзвичайно довгому-довгому, ніби завжди розслабленому і чимось невдоволеному. Він навмисне носив завжди панталони з найтовстішого трико, щоб хоч трохи приховати худорбу ніг,— і даремно це робив: по справедливості йому слід було б навіть пишатися худорбою ніг, бо вона була однією з найхарактерніших, найтиповіших родових ознак усіх графів Листомирівих.

Зовнішність графа доповнювалась рисами його худорлявого блідого обличчя з носом, трохи зрушеним набік, і великими дугоподібними бровами, що якимось надміру зводилися на лобі, який дивно проходив між сплюснутими боками голови, здебільшого схиленої набік.

Зовсім несправедливо говорили, начебто граф нудився від бездіяльності, від того, що не траплялось нагоди проявити свої здібності. Така нагода була не раз чи не тоді ще, коли йому минуло дев'ятнадцять років і дядько-посланник відкрив перед ним дипломатичну кар'єру. В житті графа випадки блискучої кар'єри уміло були розставлені, як версти на шосейній дорозі; нічого тільки з цього не вийшло.

На перших порах граф починав наче діяти і навіть багато говорив; але тут же враз замовкав і відходив, очевидно, чимсь невдоволений. Чи думок його не зрозуміли як слід, чи його дій не оцінили по справедливості,— тільки він переходив від одної щасливої нагоди до другої, не зробивши собі, кінець кінцем, як кажуть, кар'єри,— якщо не брати до уваги кількох зірок на грудях і поважного придворного чина.

Несправедлива була також думка, що граф, завжди нудьгуючий і мовчазний на людях, дома був надзвичайно вимогливий і навіть деспот.

Граф був тільки акуратний. Природжена ця властивість доходила, правда, до педантизму, але, по суті, була

найневиннішого характеру. Граф вимагав, щоб кожна річ у домі лишалася недоторканою на тому самому місці, де була колись покладена; кожен найдрібніший предмет мав свій певний пункт. Коли, наприклад, мундштучок для пахітос, покладений на столі паралельно з олівцем, відсувався вбік, граф негайно ж помічав це і починалось розпитування: хто переставив? навіщо? чому? і т. д.

Цілий день ходив він по дому, задумливо прибираючи то один предмет, то інший; час від часу доторкався він до електричного дзвоника і, покликавши камердинера, мовчки показував йому на ті місця, де, здавалось йому, був непорядок. Деспотом граф також не міг бути з тієї простої причини, що дома мовчав стільки само, скільки й у вищому світі. Навіть у ділових сімейних розмовах з дружиною, він найчастіше обмежувався трьома словами: «*Tu penses? Tu crois? Quelle idée?*»¹ — і тільки.

З висоти своїх довгих ніг і худого довгого тулуба граф завжди дивився тьмяними очима в якийсь далекий туманний горизонт і час від часу зітхав, напружено зводячи на лобі то одну брову, то другу. Меланхолія не покидала графа навіть у тих випадках, коли головний управитель над конторою вручав йому в кінці кожного місяця значні грошові суми. Граф уважно підраховував гроші, нетерпляче завжди перевертаючи кредитку, коли номер був угорі або внизу і не підходив до інших, замикав пачку в ящик, ховав ключ у кишеню і, наблизившись до вікна, пощипуючи вусики, вимовляв завжди з сумом: «Охо-хо-хо-хо!!» — після чого починав знову ходити туди й сюди по дому, задумливо прибираючи все, що, здавалось йому, лежить неправильно.

Граф рідко висловлювався навіть у тих випадках, коли справа стосувалася важливих принципів і переконань, що ввійшли в нього, так би мовити, з молоком. Не припускаючи, наприклад, можливості бути за обідом інакше, як у фраку і в білому галстуку, навіть коли залишався вдвох з дружиною, — і вважаючи це необхідним тому, що це... це завжди підтримує, — саме підтримує... — але що підтримує, — цього граф ніколи не договорював.

— *Tu crois? Tu penses? Quelle idée!..* — Цими словами, які він вимовляв не то запитально, не то зневажливо, закінчувались звичайно всі розмови з дружиною і тіткою Сонєю. Після цього він відходив до вікна,

¹ Ти думаєш? Ти віриш? Яка думка? (франц.).

дивився в туманну далечінь і випускав з грудей кілька зітхань,— з чого дружина і тітка Соня з прикрим почуттям завжди робили висновок, що граф не погоджувався з їх думкою.

Тоді звичайно наступала черга тітки Соні утішати сестру — колись дуже красиву, веселу жінку, але тепер прибиту горем після втрати чотирьох дітей і страшенно виснажену частими родами, як взагалі буває з дружинами меланхоліків.

На великому булівському годиннику в їдальні пробило дванадцять.

З останнім ударом граф присунувся до стола, хотів наче щось сказати, але спинився, зітхнув і тоскно підняв спочатку одну брову, а потім другу.

— Чому ж дітей немає?— поспішно запитала графиня, поглядаючи на чоловіка, а потім на тітку Соню,— міс Блікс знає, що граф любить, щоб діти завжди снідали рівно о дванадцятій годині; скажіть міс Блікс, що сніданок давно готовий! — звернулась вона до буфетника.

Але в цю ж мить один з лакеїв відчинив навстіж двері, і діти в супроводі англійки і швейцарки ввійшли в їдальню.

Сніданок пройшов, як звичайно, дуже статечно.

Розслаблені нерви графині не терпіли шуму. Граф взагалі не любив, щоб діти кидалися на шию, гучно гралися і говорили; сильне виявлення яких би то не було почуттів викликало в ньому завжди неприємне почуття внутрішньої пригніченості і ніяковості.

На цей раз принаймні граф міг бути задоволений. Зізі і Паф, попереджені Вірочкою, не промовили й слова; Вірочка не спускала очей з сестри і брата; вона дбайливо попереджала кожний їх рух.

Коли сніданок кінчився, міс Блікс визнала за свій обов'язок заявити графині, що ніколи ще не бачила вона, щоб діти поводитися так зразково, як у ці дні. Графиня відповіла, що вона вже чула про це від сестри і тому розпорядилась взяти на вечір ложу в цирку.

Почувши цю звістку, Вірочка, яка так довго кріпилася, не могла вже більше володіти собою. Зіскочивши з стільця, вона стала обнімати графиню з такою силою, що на якусь мить зовсім заслонила її обличчя своїм пушистим волоссям; так само підбігла вона до батька, який зараз же випростався і з обережності поспішно відвів ліву руку, яка тримала мундштук з пахітоскою. Від батька Вірочка

перебігла до тітки Соні, і тут уже пішли поцілунки без розбору, і в очі, в щоки, в підборіддя, в ніс — словом, всюди, де тільки губи дівчинки могли зустрітися з обличчям тітки. Зізі і Паф буквально виконали той самий маневр, але тільки, треба сказати, не з таким запалом.

Вірочка тимчасом підійшла до рояля, на якому лежали афішки; поклавши руку на одну з них, вона звернула до матері голубі очі свої і, вся завмираючи від нетерпіння, промовила ніжно запитуючим голосом:

— Мамо... можна?.. Можна взяти цю афішку?..

— Можна.

— Зізі! Паф! — захоплено крикнула Вірочка, потрясаючи афішкою, — ходіте швидше!.. Я розкажу вам усе, що ми сьогодні побачимо в цирку; все розкажу вам!.. Ходіте в наші кімнати!..

— Вірочко!.. Вірочко! — тихо, з докором, промовила графиня.

Але Вірочка вже не чула; вона неслась, переслідувана сестрою і братом, за якими, пихкаючи і віддихуючи, ледве поспівала міс Блікс.

В гральній кімнаті, освітленій повним сонцем, було тепер ще більше пожвавлення.

На низенькому столі, звільненому від іграшок, розклали афішку.

Вірочка настійно зажадала, щоб усі присутні: і тітка Соня, і міс Блікс, і вчителька музики, і мамка, яка ввійшла з немовлям, — геть чисто всі сіли навколо стола. Далеко важче було посадити Зізі і Пафа, які, штовхаючи одне одного, нетерпляче напосідали на Вірочку то з одного боку, то з другого, вилазили на табурети, лягали на стіл і ліктями влазили мало не на середину афішки. Нарешті, з допомогою тітки і це уладналось.

Відкинувши назад попелясте своє волосся, витягнувши шию і поклавши долоні на краї афішки, Вірочка урочисто приступила до читання.

— Люба моя, — тихо промовила тітка Соня, — навіщо ж ти читаєш нам, у якому цирку, якого дня, якого числа; все це ми знаємо; краще читай далі: в чому полягатиме вистава...

— Та ні, серденько, тітонько; та ні, ти тільки не заважай мені, — переконливо і з незвичайною жвавістю перебила Вірочка, — ангельчик, тітонько, не заважай!.. Я вже

все прочитаю... Все, все... що тут надруковано... Ну, слухайте:

— *«Парфорсна вправа на неосідланому кої. Виконає дівчина...»* Тітонько, що таке парфорсна?

— Це... це... Мабуть, щось дуже цікаве... Сьогодні самі побачите! — сказала тітка, намагаючись вийти з скрутного становища.

— Ну добре, добре... Тепер усі слухайте; далі ось що: *«Еквілібристичні вправи на повітряній трапеції...»* Це, тітонько, що ж таке трапеція?.. Як це буде? — спитала Вірочка, відриваючись від афішки.

— Як буде? — нетерпеливо підхопила Зізі.

— Як?.. — промовив і собі Паф, поглядаючи на тітку своїми киргизькими очима.

— Навіщо ж все це вам розповідати! Чи не краще буде, коли ви самі побачите...

Скрутне становище тітки зростало... Вона навіть трохі почервоніла.

Вірочка знову відкинула назад волосся, нахилилась над афішкою і прочитала з особливим запалом:

— *«Гутаперчовий хлопчик. Повітряні вправи на кінці жердини висотою в шість аршин!»* Ні, серденько тітонько, про це ти вже нам розкажеш!.. Про це вже розкажеш!.. Який же це хлопчик? Він справжній? Живий?.. Що таке: гутаперчовий?

— Мабуть, його так називають тому, що він дуже гнучкий... Та ви ж це побачите...

— Ні, ні, розкажи тепер, розкажи, як це він робитиме в повітрі і на жердині?.. Як це він буде робити?..

— Як буде він робити? — підхопила Зізі.

— Робити? — коротко поцікавився Паф, роззявляючи рота.

— Дітоньки, ви в мене питаєте занадто вже багато... Я, справді, нічого не можу вам пояснити. Сьогодні ввечері все це буде перед вашими очима. Вірочко, ти продовжувала б; ну, що ж далі?..

Але даліше читання не супроводилось уже такою жвавістю; цікавість помітно послабшала; вона вся зосереджувалась тепер на гутаперчовому хлопчику; гутаперчовий хлопчик став предметом розмов, різних здогадок і навіть суперечок.

Зізі і Паф не хотіли навіть слухати продовження того, що було далі на афішці; вони покинули свої табурети і

почали шумно гратися, показуючи, як буде діяти гутаперчовий хлопчик. Паф знову ставав рачки, підіймав, як клоун, ліву ногу, і, посилено пригинаючи язик до щок, поглядав на всіх своїми киргизькими очима, — що кожного разу викликало скрикування у тітки Соні, яка боялася, щоб кров не прилила йому до голови.

Поквапливо дочитавши афішку, Вірочка приєдналась до сестри і брата.

Ніколи ще не було так весело в гральній кімнаті.

Сонце, схиляючись до покрівель сусідніх флігелів за садом, освітлювало групу дітей, що гралися, освітлювало їх радісні, веселі, розчервонілі обличчя, грало на розкиданих усюди різнобарвних іграшках, ковзало по м'якому килиму, наповнювало всю кімнату м'яким, теплим світлом. Все, здавалось, тут раділо і веселилось.

Тітка Соня довго не могла підвестися. Схиливши голову на долоню, вона мовчки, не роблячи вже ніяких зауважень, дивилася на дітей, і лагідна, хоча й задумлива посмішка не покидала її доброго обличчя. Давно вже залишила вона мрії про себе саму; давно примирилася з невдачами життя. І колишні мрії свої, і розум, і серце — все це віддала вона дітям, які так весело граються в цій кімнаті, і щаслива вона була їх безтурботним щастям...

Раптом здалося їй, ніби в кімнаті посутеніло. Повернувшись до вікна, вона побачила, що небо заслонила велика сіра хмара і мимо вікон полетів пушистий лапатий сніг. Не минуло й хвилини, з-за снігу нічого вже не можна було бачити; хуртовина гуляла по всьому саду, закриваючи найближчі дерева.

Перше почуття тітки Соні — було побоювання, щоб погода не перешкодила виконати обіцянку, яку дали дітям. Таке почуття, мабуть, опанувало і Вірочку, бо вона вмиг підбігла до тітки і, пильно поглядаючи їй у вічі, запитала:

— Це нічого, тітонько?.. Ми в цирк поїдемо?..

— Ну, звичайно... звичайно! — поспішила заспокоїти тітка, цілуючи Вірочку в голову і переводячи погляд на Зізі і Пафа, які враз перестали гратися.

Але вже з цієї хвилини в миловидних рисах Вірочки явно стало проступати більше внутрішнього неспокою, ніж безтурботної веселості. Вона щохвилини заглядала у вікно, переходила з кімнати в кімнату, розпитуючи в кожного, хто входив, про те, чи довго триватиме така

хуртовина і чи може бути, щоб вона не вшухла за весь вечір. Кожного разу, як тітка Соня виходила з дитячих кімнат і через деякий час поверталася назад, вона завжди зустрічалася з голубими очима племінниці; очі ці допитливо, тривожно запитували і мов би говорили їй: «Ти, тітонько, ти нічого, я знаю; а от що там буде, що папа і мама говорять...»

Худенька Зізі і неповороткий Паф були багато довірливіші: вони також виявляли занепокоєння, але воно було зовсім іншого роду. Перебігаючи від одного годинника до другого і часто залазючи на стільці, щоб краще бачити, вони щохвилини приставали до тітки і міс Блікс, благаючи показати, котра година на їх власному годиннику. Кожного, хто заходив у кімнату, вони зустрічали тим самим запитанням:

— Котра година?..

— Початок п'ятої.

— А скоро буде сьома?

— Скоро; почекайте трошки.

Дитячий обід пройшов у розпитуваннях про те, яка погода і котра година.

Тітка Соня марно докладала всіх сил, щоб надати думкам дітей іншого напрямку і внести хоч би трохи спокою. Зізі і Паф хоч і хвилювались, але ще вірили; що ж до Вірочки,— звістка про те, що хуртовина все ще триває, помітно посилювала її неспокій. По тітчиному голосу, по виразу її обличчя, вона ясно бачила, що було щось таке, чого тітка не хотіла говорити.

Однак усі ці тривожні сумніви вмить розвіялися, коли тітка, яка зникла знову на чверть години, повернулася на дитячу половину; з сяючим обличчям вона повідомила, що граф і графиня веліли одягати дітей і везти їх у цирк.

Вихором все піднялось і заметушилося в знайомій нам кімнаті, освітленій тепер лампами. Довелось лякати, що покинуть дома тих, хто не слухатиметься і не дасть себе як слід закутати.

— Ходім тепер; треба попрощатися з папа́ і мама́,— промовила тітка, взявши за руку Вірочку і пропускаючи вперед Зізі і Пафа.

Міс Блікс і вчителька музики йшли позаду.

Церемонія прощання не була довгою.

Незабаром дітей вивели на парадні сходи, знову пильно оглянули і прикутали і, нарешті, випустили на під'їзд,

перед яким стояла чотиримісна карета, заметена снігом. Лакей, величного вигляду, з галунами на капелюху і на лівреї, з баками, *à l'anglaise*¹, побілілими від снігу, поспішив відчинити дверцята. Але головна роль у даному разі надана була, проте, старому, сивому швейцарові; він повинен був брати дітей на руки і передавати їх трьом дамам, що сиділи в кареті; і, треба сказати, він виконав такий обов'язок не тільки з надзвичайною обережністю, але навіть виявив при цьому зворушливе почуття розчуленого благоговіння.

Дверцята карети захлопнулись, лакей скочив на козли, карета рушила і тут же майже зникла серед завірюхи.

VI

Вистава в цирку ще не починалась. Але на масляну люблять веселитися, і тому цирк, особливо у верхніх ярусах, був переповнений відвідувачами. Добріна публіка, як звичайно, запізнювалась. Однак частіше й частіше біля головного входу появлялись пани в пальтах і шубах, офіцери і цілі родини з дітьми, родичами і гувернантками. Усі ці особи, входячи з вулиці в яскраво освітлений зал, в першу хвилину починали кліпати очима і прижмурюватися, потім звикали, проходили — хто вправо, хто вліво вздовж бар'єра, і займали свої місця в бенуарах і кріслах.

Оркестр гримів у цей самий час всіма своїми трубами. Багато хто з тих, що брали в касі квитки, метушився, думаючи вже, що почалась вистава. Але кругла арена, залита світлом з боків і зверху, гладко вигладжена граблями, була ще пуста.

Незабаром бенуари над килимовим обводом бар'єра являли майже суцільну різнобарвну масу різноманітної публіки. Яскраві туалети місцями били у вічі. Але головною частиною глядачів на першому плані були діти. Наче квітник розсипався довкола бар'єра.

Між ними наймилішою за всіх була все-таки Вірочка.

Голубий атласний стьобаний капелюшок, обшитий лебедячим пухом, дуже йшов до її ніжнорожевого обличчя

---

¹ По-англійському (франц.).

з ямочками на щоках і попелястого волосся, яке спадало до пліч, прикритих такою ж стьобаною голубою мантилькою. Намагаючись сидіти перед публікою спокійно, як доросла, вона не могла все ж втерпіти, щоб не нахилитися і не нашіптувати Зізі і Пафу і не поглядати веселими очима на тітку Соню, яка сиділа позаду, поруч з величю міс Блікс і швейцаркою.

Зізі була одягнена точнісінько, як сестра, але біля неї вона якось нітилась і робилась менш помітною; до того ж при вході в цирк їй раптом уявилося, що будуть стріляти, і, незважаючи на умовляння тітки, обличчя її залишалось кисле і витягнуте.

Тільки Паф, можна сказати, був спокійним; він оглядав цирк своїми киргизькими оченятами і надував губи. Недаром якийсь жартівник, показуючи його сусідам, назвав його тамбовським поміщиком.

Несподівано оркестр загравав прискореним темпом. Завіса біля входу в стайню розсунулась і пропустила чоловік двадцять, одягнених у червоні лівреї, обшиті галуном; всі вони були в ботфортах, волосся на їх головах було круто завите і лисніло від помади.

Зверху донизу цирку пройшов схвальний гомін.

Вистава починалась.

Лівреїний персонал цирку не встиг вишикуватись, як звичайно, в два ряди, як уже з боку стаєнь почувся пронизливий писк та регіт, і ціла ватага клоунів, перевертаючись, падаючи на руки і злітаючи в повітря, вибігла на арену.

Поперед усіх був клоун з великими метеликами на грудях і на спині камзола. Глядачі пізнали в ньому зараз же любимця Едвардса.

— Браво, Едвардс! Браво! Браво!..— залунало звіду-сіль.

Але Едвардс на цей раз не справдив сподівань. Він не виконав жодного особливо смішного номера; перекинувшись раз-другий через голову і пройшовшись навколо арени, балансуючи павиним пером на носі, він швидко зник. Скільки потім йому не плескали і не викликали його, він не появлявся.

На зміну йому поспішно вивели гладкого білого коня і вибігла, граціозно присідаючи на всі боки, п'ятнадцятирічна дівчина Амалія, яка мало не вбилася вранці під час вистави.

Однак, на цей раз усе обійшлося благополучно.

Дівчину Амалію змінив жонглер; за жонглером вийшов клоун з ученими собаками; після них танцювали на дроті; виводили коня вищої школи, скакали на одному коні без сідла, на двох конях з сідлами,— словом, вистава йшла своїм звичаєм до настання антракту.

— Тітонько, голубонько, тепер буде гутаперчовий хлопчик, правда? — запитала Вірочка.

— Так, в афішці сказано: він у другому відділенні... Ну що, як? Чи весело вам, дітоньки?..

— Ах, дуже, дуже весело!.. Ду-же!..— захоплено вигукнула Вірочка, але тут же й спинелась, зустрівши погляд міс Блікс, яка з докором покачала головою і почала поправляти їй мантильку.

— Ну, а тобі, Зізі?.. тобі, Паф,— весело?..

— А стріляти будуть? — запитала Зізі.

— Ні, заспокойся; сказано: не будуть!

Від Пафа нічого не можна було добитись; з перших хвилин антракту всю його увагу захопив лоток з ласощами і яблуками, що появився на руках рознощика.

Знову загравав оркестр, знову вишикувались у два ряди червоні лівреї. Почалось друге відділення.

— Коли ж буде гутаперчовий хлопчик? — не переставали допитуватись діти кожного разу, як один вихід змінювався іншим,— коли ж він буде?..

— А ось, зараз...

І справді. Під звуки веселого вальса порт'єра розкинулася і появилася росла фігура акробата Беккера, який тримав за руку худенького білявого хлопчика.

Обидва були обтягнуті в трико тілесного кольору, обсипане блискітками. За ними два прислужники винесли довгу золочену жердину з залізним перехватом на одному кінці. За бар'єром, який зараз же захлопнувся з боку входу, згрупувалися, як звичайно, червоні лівреї і частина циркового персоналу. Серед персоналу мелькало набілене обличчя клоуна з червоними плямами на щоках і великим метеликом на грудях.

Вийшовши на середину арени, Беккер і хлопчик розкланялись на всі боки, після чого Беккер приставив праву руку до спини хлопчика і перекинув його тричі в повітрі. Але це був, так би мовити, тільки вступ.

Розкланявшись удруге, Беккер підняв жердину, поставив її перпендикулярно, укріпив товстий її кінець до золо-

того пояса, що охоплював живіт, і почав приводити в рівновагу другий кінець з залізним перехватом, який ледве мелькав під куполом цирку.

Привівши таким чином жердину в належну рівновагу, акробат шепнув кілька слів хлопчикові, який виліз йому спочатку на плечі, потім обхопив жердину тонкими ногами і руками і почав поступово підійматися вгору.

Кожен рух хлопчика коливав жердину і передавався Беккерові, який продовжував балансувати, переступаючи з одної ноги на другу.

Гучне «браво!» пролунало в залі, коли хлопчик досяг, нарешті, верхка жердини і послав звідти поцілунок.

Знову все стихло, крім оркестру, який продовжував грати вальс.

Хлопчик тимчасом, придержуючись за залізну перекладку, витягнувся на руках і тихо-тихо почав вигинатися назад, намагаючись пропустити ноги між головою і перекладкою; на хвилину можна було бачити тільки його повисле назад біляве волосся і надмірно вигнуті груди, обсіпані блискітками.

Жердина коливалась з боку в бік, і було видно, яких зусиль коштувало Беккерові далі тримати її в рівновазі.

— Браво!.. браво!..— знову пролунало в залі.

— Досить!..— досить!!.— почулось у двох-трьох місцях.

Але крики і оплески наповнили весь цирк, коли хлопчик знову показався, сидючи на перекладці, і послав звідти поцілунок.

Беккер, який не спускав очей з хлопчика, шепнув щось знову. Хлопчик негайно перейшов до іншої справи. Придержуючись на руках, він почав обережно спускати ноги і лягати на спину. Тепер він мав зробити найважчу штуку: треба було спочатку лягти на спину, влаштуватися на перекладці так, щоб привести ноги в рівновагу з головою і потім враз, несподівано, кинутися на спині назад і повиснути в повітрі, придержуючись тільки на підколінках.

Однак усе йшло благополучно. Жердина, правда, дуже коливалась, але гутаперчовий хлопчик був уже на половині дороги; він помітно перегинався все нижче і нижче і починав з'їжджати на спині.

— Досить! Досить! Не треба! — настійливо прокричало кілька голосів.

Хлопчик продовжував з'їжджати на спині і тихо-тихо спускався вниз головою...

Раптом щось блиснуло і закрутилось, виблискуючи в повітрі; і в цю ж мить почувся глухий звук чогось, що впало на арену.

В одну мить все захвилювалося в залі. Частина публіки піднялась з місць і загомоніла; пролунали крики і жіночий вереск; почувся голоси, які роздратовано кликали лікаря. На арені теж зчинилася метушня; прислуга і клоуни стрімголов перескакували через бар'єр і тісно обступили Беккера, який враз зник між ними. Кілька чоловік підхопили щось і, пригинаючись, спішно почали виносити до порт'єри, що закривала вхід у стайні.

На арені залишилась тільки довга золочена жердина з залізною перекладкою на одному кінці.

Оркестр, що затих був на хвилину, знову враз заграв по даному знаку; на арену, перекидаючись, вибігли з верещанням кілька клоунів, але на них уже не звертали уваги. Публіка звідусіль товпилася до виходу.

Незважаючи на загальну метушню, багатьом впала в очі гарненька білява дівчинка в голубому капелюшку і мантильці; обвиваючи руками шию дами в чорній сукні й істерично ридаючи, вона не переставала кричати на весь голос: «Ай, хлопчик! хлопчик!..»

Становище тітки Соні було дуже скрутне. З одного боку, сама вона була дуже схвильована; з другого,— треба було заспокоювати дівчинку, яка істерично ридала, з третього,— треба було підганяти міс Блікс і швейцарку, які поралися з Зізі і Пафом, нарешті, самій треба було одягтися і знайти лакея.

Все це, однак, уладналось, і всі благополучно сіли в карету.

Сподівання тітки Соні на вплив свіжого повітря, на переміщення в карету зовсім не оправдалися; труднощі тільки зросли. Вірочка, лежачи на її колінах, все ще, правда, ридала, як і раніше, щохвилини скрикуючи: «Ай, хлопчик! хлопчик!..», але Зізі почала скаржитися на судорогу в нозі, а Паф плакав, не закриваючи рота, падав на всіх і говорив, що йому хочеться спати... Першим ділом тітки, як тільки приїхали додому, було швидше роздягти дітей і покласти їх у ліжку. Але на цьому тяжкі переживання її не кінчилися.

Виходячи з дитячої кімнати, вона зустрілася з сестрою і графом.

— Ну що, як? Як діти? — запитали граф і графиня.

У цю ж хвилину з спальні почулось ридання, і голос Вірочки знову прокричав: «Ай, хлопчик, хлопчик!...»

— Що таке?..— тривожно спитав граф.

Тітка Соня мусила розповісти про все, що трапилось.

— Ah, mon Dieu!¹ — вигукнула графиня, вмить слабнучи і опускаючись в найближче крісло.

Граф випростався і почав ходити по кімнаті.

— Я це знав!.. Ви завжди так! Завжди! — промовив він, поводячи бровами, не то з роздратуванням, не то тоскно,— завжди так! Завжди видумують такі-то... цирк; гм!! дуже потрібно! guelle idée! Якийсь там негідник зірвався... (граф, мабуть, був схвильований, бо ніколи, з принципу, не вживав різких, вульгарних виразів),— зірвався якийсь негідник і впав... яке видовище для дітей!! Гм!! Наші діти особливо такі нервові; Вірочка така вразлива... Тепер вона цілу ніч не спатиме...

— Чи не послати за лікарем,— боязко запитала графиня.

— Tu crois? Tu penses? Quelle idée! — підхопив граф, знизуючи плечима і продовжуючи міряти підлогу своїми довгими ногами.

З великими зусиллями заспокоївши сестру і графа, тітка Соня повернулася в дитячу кімнату.

Там уже настала тиша.

Однак години через дві, коли в домі всі вогні були вже погашені і все остаточно втихомирилось, тітка Соня накинула на плечі кофту, засвітила свічку і знову пройшла в дитячу кімнату. Ледве переводячи дух, обережно ступаючи навшпиньках, вона наблизилась до ліжка Вірочки і підняла серпанковий полог.

Розкинувши по подушці попелясте своє волосся, підклавши долоню під розчервонілу щічку, Вірочка спала; але сон її не був спокійний. Груді підіймалися нерівно під тонкою сорочкою, напіврозкриті губки судорожно ворушилися, а на щоці, яка лисніла від недавніх сліз, одна сльозинка ще залишилася і тихо пливла в куточок рота.

Тітка Соня розчулено перехрестила її; потім сама перехрестилась під кофтою, закрила полог і тихими, нечутними кроками вийшла з дитячої...

---

¹ Ah, боже мій! (франц.)

VII

— Ну... А там? Там, у кінці Караванної... Там, де вночі будинок цирку чорніє всією своєю масою і тепер ледве видніється з-за падаючого снігу,— там що?..

Там також усюди темно і тихо.

У внутрішньому коридорі тільки слабким світлом горить нічник, причеплений до стіни під обручами, обтягнутими паперовими квітами. Він освітлює на підлозі матрац, який розстиляють для акробатів, коли вони стрибають з висоти. На матраці лежить дитя з переламаними ребрами і розбитими грудьми...

Нічна лампочка освітлює його з голови до ніг; він весь обв'язаний і забинтований; на голові його теж пов'язка; з-під неї дивляться білки напівзаплющених, згасаючих очей.

Довкола, направо, наліво, під стелею — все оповите непроглядною темрявою і все стихло.

Коли-не-коли пролунає стук копит із стайні або долетить з далекої комірчини неспокійне скавчання однієї з учених собак, якій уранці під час вистави придавили ногу.

Час від часу чути також людські кроки; вони наближаються... З темряви виступає людина з лисою головою, з обличчям, вибіленим крейдою, з бровами, перпендикулярно виведеними на лобі, і червоними плямами на щоках; накинуте на плечі пальто дозволяє розглянути великого метелика з блискітками, нашитого на грудях камзола; він підходить до хлопчика, нагинається до його обличчя, прислухається, вдивляється.

Але клоун Едвардс, мабуть, не в нормальному стані. Він не в силі додержати до неділі обіцянки, яку він дав режисерові, не в силі боротися проти нудьги, яка його охопила; його невідступно знову тягне до туалетної, до стола, де ледве видніється майже опорожнений графин горілки. Він випростується, похитує головою і відходить від хлопчика нетвердими кроками. Обрис його поступово затушовується навколишньою темрявою, пропадає, нарешті, зовсім,— і знову все навколо поринає в темряву і тишу...

На другий ранок афішка цирку не сповіщала про виступ «гутаперчового хлопчика». Його ім'я і потім не згадувалось; та і не можна було: вже не було гутаперчового хлопчика на світі.

БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Дмитро Васильович Григорович — автор багатьох чудових реалістичних нарисів, оповідань, повістей і романів, пройнятих духом протесту проти кріпосництва, займає видатне місце в російській белетристиці середини XIX століття. Він належить до тих російських письменників, якими законно пишається російська література.

Талант Григоровича, незважаючи на деяку обмеженість світогляду письменника, в основному живився передовими ідеями сорокових років, формувався і розвивався під безпосереднім впливом Белінського і Чернишевського.

Народився Д. В. Григорович 19 серпня 1822 року в місті Симбірську в родині поміщика. Батьки намагались дати хлопчикові «справжнє дворянське» виховання, захистити його від впливу кріпосних селян. Але домогтись останнього їм не вдалось: будучи свідком важкого безправного життя кріпаків, майбутній письменник проймається почуттям пошани і гарячого співчуття до знедолених трудівників.

Пізніше Д. В. Григорович з великою ніжністю і любов'ю згадував своїх друзів-кріпаків, особливо батькового камердинера Миколу, у якого він «навчився російської мови».

Але скоро Григорович залишає Симбірськ і переїжджає до Москви, де вчиться в гімназії, а потім у французькому пансіоні.

Після закінчення пансіону молодий Григорович у 1835 році вступає до Головного інженерного училища в Петербурзі. Але у 1840 році він змушений був залишити училище.

Ще будучи студентом Головного інженерного училища, Д. В. Григорович захоплюється літературою і мистецтвом, знайомиться з М. О. Некрасовим. Захоплення Григоровича мистецтвом приводить його до Академії художеств, де він зближається з Т. Г. Шевченком.

Перші невеличкі оповідання письменника («Собачка», «Штука полотна» та ін.) були надруковані у 1846 році в «Литературных при-

бавленнях к «Русскому инвалиду» і в альманасі «Первое апреля». На цей час і припадає знайомство Григоровича через Некрасова з письменниками, творчість яких формувалась під впливом Белінського, Грановського, Огарьова.

Значним досягненням молодого письменника був «фізіологічний нарис» «Петербургские шарманщики», який високо оцінив Белінський, назвавши Григоровича «талановитим художником».

Кращі свої твори «Деревня» (1846 р.), «Антон-Горемыка» (1847 р.), «Бобыль» (1848 р.), «Переселенцы» (1855 р.), «Пахатник и бархатник» (1860 р.) Григорович присвячує зображенню життя знедоленого закріпаченого селянства. Всі ці твори, незважаючи на деякі недоліки, яскраво свідчили про те, що в основному творчість письменника розвивається шляхом реалістичного зображення дійсності.

Повість «Антон-Горемыка» в першій редакції була заборонена цензурою, і тільки після великої авторської переробки побачила світ. Але і в такому вигляді повість ця була сприйнята передовим читачем як заклик до знищення кріпосництва.

Високо оцінена Белінським і Герценом, повість «Антон-Горемыка» остаточно закріпила за Григоровичем звання письменника-реаліста.

Менш гострим, з точки зору викриття кріпосного права, було оповідання «Бобыль». Оповідання виявляє паразитичну суть поміщицько-дворянської філантропії: бідний старий чоловік, який все своє життя працював на багатіїв, не має на старості ні притулку, ні хліба; в холодну, дощову ніч він помирає в полі, в той час, як «добра» пані чваниться своєю благодійністю.

Про тяжку долю талановитих представників простого народу розповідає письменник в повістях «Капельмейстер Сусликов» (1848 р.) і «Неудавшаяся жизнь».

Забитий, тихий музикант Сусликов походить з кріпаків. Його безсовісно експлуатують владі імуші: спочатку капельмейстер Матвій Гусликов, пізніше — власник театру Сабанєєв. Щасливий випадок відкриває перед талановитим музикантом двері у краще життя, але Сусликов помирає на шляху до нього. Всі симпатії автора на боці забитого музиканта-композитора. Письменник гнівно виступає проти дворянських меценатів, для яких мистецтво — не мета життя, не творча праця, а розвага знічев'я.

В 50-і роки Д. В. Григорович виступає і як автор великих романів «Проселочные дороги» (1852 р.), «Рыбаки» (1853 р.), «Переселенцы» (1856 р.), в яких продовжує викриття паразитичного існування дворянства.

Незважаючи на деяку непослідовність у викритті сучасної письменникові дійсності, творчість Григоровича в цілому прийнята

демократичними тенденціями. Але обмеженість світогляду письменника не дозволила йому піднятися до свідомої підтримки революційної демократії. Ось чому в 60-і роки Григорович трохи відходить від літератури і майже нічого не пише до 80-х років.

А в 1883 році письменник створює один з кращих своїх творів— «Гутаперчевый мальчик», який і до нашого часу користується великим, заслуженим успіхом у читача.

В повісті автор зображує тяжку долю циркових артистів, зокрема історію бідного маленького акробата. Розкішному життю багатів Григорович протиставляє злиденне існування народних мас.

Помер Д. В. Григорович 23 грудня 1899 року.

Твори видатного російського белетриста, що реалістично відтворюють пореформну і післяреформну дійсність царської Росії, гнівно викривають паразитизм кріпосницького ладу, пройняті великою любов'ю до простого народу, вірою в його творчі сили.

Ось чому радянський народ так високо цінить і шанує Д. В. Григоровича.

З М І С Т

	Стор.
Бурлака	3
Капельмейстер Сусліков	22
Гутаперчовий хлопчик	57
<i>Біографічна довідка</i>	99

Редактор *Л. О. Носенко*
Художник *М. К. Філонов*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Техн. редактор *Ю. Б. Юновський*
Коректор *І. Г. Адамець*

Дмитрий Васильевич Григорович. Б о б ы л ь.

(На українском языке)

Здано на виробництво 25/V 1956 р. Підписано до друку 13/VIII 1956 р.
Формат паперу 84 × 108/32. Папер. арк. 1,625. Друк. арк. 5,33. Обл.-вид. арк.
5,398. Ціна 1 крб. 35 коп. Замовл. 764. Тираж 10 000.

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної фабрики
у 4-ій поліграффабриці Головидаву Міністерства культури УРСР,
Київ, пл. Калініна, 2.

Д. В. ГРИГОРОВИЧ

БУРЛАКА

1 крб. 35 коп.

розмір 1 р. 10%

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ